

MEGALITHISCHE OVERBLIJFSELEN IN BESOEKI

door

H. R. VAN HEEKEREN.

Inleiding.

De archeoloog verstaat onder een megalithisch monument een bouwwerk van zeer groote, weinig of niet bewerkte, steenen, dateerend voornamelijk uit het eind van het neolithicum en het begin van het koperen en het bronzen tijdperk, die hierop volgden.

Deze ruwe steenmonumenten, waarvan de „dolmen” wel de meest bekende en meest verspreide is, komen vrijwel over de geheele wereld voor, voorzover de geologische bodemgesteldheid dit toelaat. Wij zouden korthedshalve kunnen volstaan met te verwijzen naar het overzichtelijke werkje van Peet ¹⁾, ware het niet dat, vooral in de laatste jaren, voor dit soort steencultuur door velen een gemeenschappelijke oorsprong wordt aangenomen.

Ook in Nederland komt deze ruwe steencultuur in het Oostelijk gedeelte van het land voor en is vertegenwoordigd in de bekende Hunebedden. Dr. Holwerda ²⁾, die den oorsprong van deze Hunebedden tracht na te gaan, gaat uit van het Nyldal, waar in het vóór-dynastisch Egypte een eigenaardig volk zou geleefd hebben, nauw verwant aan de latere Lybische stammen van Afrika, dat de gewoonte had hun lijken in gehurkte houding te begraven, vergezeld van talrijke steenen voorwerpen en van aardewerk.

Dit zelfde volk vindt men terug in Griekenland's voortijd, zoowel op het vaste land als op de Grieksche eilanden. Dezelfde bijgaven, in den vorm o.a. van gebruiksvoorwerpen, vindt men in de hurkgraven en in de rotsgraven, in de rotsen uitgehouwen grafkamers.

De cultuur van dit volk schijnt dan een

verhoogde beteekenis te krijgen, hetgeen vooral tot uiting komt op Kreta, en ontwikkelt zich verder langs het Westelijk gedeelte van de Middellandsche zee-kust, waar grotwoningen en rotsgraven veelvuldig voorkomen.

Naast het rotsgraf zien wij vanaf het Zuiden van Italië en Sicilië de dolmen optreden, die volgens sommigen slechts kunstmatige rotsgraven zijn.

Tot Spanje is deze cultuurstrooming duidelijk te volgen, waar in de dolmen soms inscriptie's worden aangetroffen, die nauwe verwantschap vertoonen met die van Kreta, doch ook het overige gedeelte van Europa is er door beïnvloed. In het Westelijk gedeelte, zooals in Frankrijk, België, Engeland, het Oostelijk gedeelte van Nederland, Noord-Duitschland en Skandinavië zijn het voornamelijk de Hunebedden die hiervan zouden getuigen, terwijl in midden-Europa het meer de hurkgraven met hun bijgaven zijn, die spreken van deze cultuur. Heeft het bovenstaande alleen betrekking op de verspreiding in Europa, een nieuwe opvatting, uitgaande van verschillende Engelsche anthropologen als Ellioth Smith, Jackson, Rivers en Perry, zoekt naar een nog wijder verband en tracht aan te toonen dat de megalithische cultuur over de geheele wereld afkomstig is van één uitgangspunt, nl. het Nijldal ³⁾. Ook op vele eilanden van den Indischen Archipel, alsmede op die van Oceanië, komen steenmonumenten veelvuldig voor en worden vaak toegeschreven aan reeds lang verdwenen volken, doch hier en daar, vooral waar men nog niet in zoo'n nauw contact is gekomen met een hoogere beschaving, is men tot den huidige dag met het verwaardigen er van doorgestaan. Zoo richtte men tot voor kort op Nias de vaak zoo fraai

1) T. E. PEET, *Rough stone monuments.*

2) Dr. J. H. HOLWERDA, *Nederland's vroegste geschiedenis.*

3) PERRY, *The Children of the sun.*

versierde en kunstig gehouwen steenen zetels op ter eere van de overledenen, om hun zielen in de gelegenheid te stellen de vergaderingen en festiviteiten bij te wonen, terwijl men op Soemba nog dolmenachtige graven maakte en ruwe steenen beelden vervaardigde, waarin de voorouders vereerd werden.

De Phoeniciërs en andere volken uit het Oostelijk Middellandsche Zeegebied zouden het voornamelijk geweest zijn die deze cultuur over de wereld verspreidden. Deze zeevaarders bij uitnemendheid kwamen via het Maleische schier-eiland van eiland tot eiland tenslotte in Polynesië, waar zij geen bevolking aantroffen en waar zij hun eerste nederzettingen stichtten. Vandaar verspreidden zij zich in alle windrichtingen en kwamen Noordelijk tot in Japan, Oostelijk in Amerika en Westelijk tot in Madagascar. Tot het uitspreken van een oordeel over een dergelijke hypothese acht ik mij niet bevoegd. Aldus bepaal ik mij tot eenige opmerkingen.

Deze steenmonumenten hebben alle een religieuze oorsprong en berusten op hoogstaande animistische grondslagen. Zij zijn op te vatten als zichtbare uitingen van een uitgebreide vooroudervereering en zonnecultus.

Animistische opvattingen vindt men bij alle halfbeschaafde volken over de geheele aarde, vaak met een treffend overeenkomende tendens. Doch wie zou hier een onderling verband durven veronderstellen? Men zou op zijn hoogst de gevolgtrekking kunnen maken, dat de „ontwakende” mensch van alle windstreken één en de zelfde is, dat zij zich slechts in hun evolutie van elkaar onderscheiden: dat hier een beschaving in korten tijd een ongekend hooge vlucht kan nemen en dat elders de mensch eeuwen, ja duizenden jaren, op den zelfden lagen trap van ontwikkeling kan blijven staan.

De primitieve mensch, die de beschaving en ontwikkeling mist, die anderen van geslacht op geslacht is deelachtig geworden, nam verschillende natuurverschijnselen

waar, gelijk aardbevingen, vulcanische uitbarstingen, bandjir's, onweer enz. en meende die te moeten toeschrijven aan booze geesten en demonen. Men had de overtuiging dat alles in de natuur beziel was, niet alleen in de dieren- en plantenwereld, doch ook zgn. doode voorwerpen (feticisme). Tevens kende men dien geesten de macht toe zich van het voorwerp of lichaam los te maken en onbelichaamd vrij rond te waren of in iets anders over te gaan. Hieruit ontstond het spiritisme, de vereering van de onzichtbare onbelichaamde geesten en zielen der overledenen.

Indien wij nu de megalithische overblijfselen in Besoeki nader beschouwen, dan blijken deze in hoofdzaak niet veel af te wijken van gelijksoortige voorwerpen elders aangetroffen.

De aanwezigheid van dolmenachtige graven (richting O.-W.), van steenen doodkisten (eveneens O.-W.), van rotsgraven en ruwe steenen beelden, die waarschijnlijk de voorouders moesten belichamen enz.: dit alles wijst op een uitgebreide vooroudervereering en zonnecultus.

Blijft voor ons de vraag wie de vervaardigers geweest zijn, waarmee wij een zeer lastig terrein naderen.

De tegenwoordige bevolking, voornamelijk Madoereezen, bewonen deze streken eerst betrekkelijk kort; van hen is het niet te verwachten dat zij opheldering zullen brengen, zij noemen de graven vaak „makam tjina” (Chineesche graven).

Merkwaardig is, dat deze steencultuur, practisch gesproken, op het overige gedeelte van Java niet voorkomt en zich dus bepaalt tot een betrekkelijk klein gedeelte van Besoeki.

Verder is de Indische Archipel, en in het bijzonder Java, gedurende eeuwen en eeuwen zoodanig door uitheemsche invasie's beïnvloed, dat de anthropologen ook waarschijnlijk geen uitkomst kunnen brengen, tenzij men bij eventuele openleggingen van dolmen met de gevonden beenderen en schedels voorzigtiger te werk gaat dan tot nu toe is geschied. Verschillende stroo-

mingen, in de meeste gevallen komende via het Maleische schiereiland, in praehistorischen tijd ook wel vanuit het N., hebben zich verspreid over het eilandenrijk van den Indischen Archipel, en zich vermengd met de bewoners die zij er aantroffen, die ze ook wel terug drongen naar het binnenland of naar afgelegen eilanden.

Langs allerlei wegen heeft men getracht om daar waar geschriften ontbreken, deze volksmengingen tot in hun oorsprong na te gaan. Veel blijft ook op dit gebied nog te onderzoeken.

Vrij zeker is het echter dat de Negrito's tot de stambevolking van den Indischen Archipel behooren. Hier en daar vindt men er nog gedeelten van terug, opgedrongen tot in onherbergzame oorden of bijna onbereikbare eilanden. Zoo treffen wij nog op Malakka de Semangs en Pangans aan, de Aeta in het bergland der Philippijnen, de Mincopie's op de Andamanen ten N. van Sumatra en de Pygmeeën in het binnenland van Nieuw Guinea. Zij staan allen op een zeer lagen trap van beschaving en geven nauwelijks eenig blijk van cultuur. Hun kenmerken zijn: kleine lichaamslengte, kroeshaar, donkere huid, zwartbruine oogen en breede schedel. De neus is breed met een vlakken neuswortel, de oogholten rond en de lippen dik.

In de Molukken, op Timor en Flores is het Negrito-element nog sterk merkbaar, evenals bij de Melanesiërs.

Op sommige eilanden, zooals b.v. Celebes, vindt men geen spoor van hen terug en de vraag rijst wel eens of het ooit door Negrito's bevolkt is geweest. Op Java meenen sommigen het Negrito-element nog terug te vinden o.a. in de Kalangs, een laagstaande volksgroep, in den Hindoetijd algemeen veracht, die ook in de latere Javaansche maatschappij een zeer geïsoleerde plaats innemen en er aparte religieuze ceremoniën en gebruiken op na houden¹⁾.

In Zd. Bodjonegoro bestaat van hen een

legende dat deze Kalangs indertijd in een Djatibosch woonden in de grot Glègok, die bestond uit een galerij en vijf bijgrotten. De Kalangs worden als volgt beschreven: met kort, vrij sterk gekroesd haar, grof gelaat, breede mond en breede platte neus. Het verhaal over de afstamming van een hond, dat men telkens weer terugvindt over geheel Indië, wordt vooral van hen verteld.

Ook zou voor eenigen tijd een negerachtig element onder de bevolking der geïsoleerde dessa's Tjiboeloe en Tjikareo in Zd. Priangan zijn ontdekt. Een restant van wat sommigen noemen het tweede oerras (protomorphe ras) vormen de Wedda's, die evenals de Negrito's klein van gestalte zijn en donker, doch die een kort gezicht hebben, toegespitst naar de kin, terwijl het hoofdhaar golvend is. Zuivere Wedda's schijnen niet meer voor te komen, op Ceylon zijn zij nog het best bewaard gebleven en hebben de hoogere beschaving overgenomen. Zij schijnen echter door inteelt tot uitsterven gedoemd te zijn. De Dravida's van Voor-Indië vertoonen met hen verwantschap, evenals de Australiërs. Verder vindt men het Wedda-element bij de Senoi op het Maleische schiereiland en in Zuid-Oost Celebes bij de Toala's.

Latere stroomingen zijn die der Oer- en Deutero-Maleiers, die voornamelijk de voorouders zijn der huidige bevolking van onzen Archipel en tevens de bringers van het Mongoolsche en Kaukasische element²⁾.

Eigenaardig is dat de Polynesische eilanden, ten Oosten van Australië met inbegrip van Hawaii, Nieuw-Zeeland en het Paascheiland, bewoond worden door de lichtkleurige Polynesiërs, die zeer verschillen van de donkere, diklippige en platneuzige Melanesiërs, die Nieuw-Guinea en de eilanden ten Zuid-Oosten daarvan bewonen, met inbegrip der Fidzji eilanden, Nieuw-Caledonie en Norfolk, en de Micronesiërs met hun sluike of in lokken afhangende haartooi, de bewoners der Carolinen, Mariënen, Marshall en Gilbert eilanden.

1) T. ALTONA, *Over den oorsprong der Kalangs*. Tijdschr. voor Ind. Taal- Land- en Volkenkunde, deel LXII Afl. 2, 1923.

2) Prof. J. P. KLEIWEG DE ZWAAN, *De rassen van den Indischen Archipel*.

Deze Polynesiërs zijn vrij zeker uit het W. gekomen en hebben zich via Burma over Java naar de Oostelijke eilanden verspreid. Of zij hier reeds een bevolking aantreffen, is niet met zekerheid te zeggen. Langzamerhand komt hier echter ook eenig licht in.

Zoo meende men eerst dat Nieuw-Zeeland onbewoond was, toen de Polynesiërs daar neerstreken, vijf of zes eeuwen geleden; thans is echter bekend dat reeds een tiental generaties vroeger een volksverhuizing van de eilanden naar Nieuw-Zeeland had plaatsgehad.

De Maori's hebben een hemelgod „Hawaiki", een naam die door geheel Polynesië nog wordt teruggevonden. Hun oorspronkelijk vaderland zou Uru geheeten zijn, van waar een volksverhuizing plaats vond naar Irihia, een zeer heet land met een donkere bevolking (Vrihia=Indië?).

Door oorlogen of voedselgebrek werden zij daarna genoodzaakt zich verder naar het O. te begeven.

Van hun vaardigheid ter zee schijnt men thans ten volle doordrongen te zijn. In hun open ruwe booten maakten zij tochten van duizenden mijlen over de grootste wereldzee, waarvan Europa het bestaan nog niet wist. Hawaiianen maakten tochten naar de Marquesas- en Vriendschapseilanden. Verder maakten de Polynesiërs tochten van de verspreide Carolinen tot het Paasch eiland, van Hawaii in het N. tot Nieuw-Zeeland in het Z. Zelfs bestaan er op Rorotonga overleveringen van een wonderlijke tocht door zekere Rui-te rangiora gemaakt, die Zuidwaarts zeilde tot hij ijsbergen en pakijs ontmoette, in het verhaal beschreven als gelijkend op een zee vol pia (bereide arrowroot) ¹⁾

De Polynesiërs worden vaak beschreven als een volk van middelmatige tot groote gestalte. In velerlei opzicht toonen zij gelijkenis met Europeanen. Zij worden door sommigen op grond van taalverwantschap, op één lijn gesteld met de Oer-Maleiërs in

de binnenlanden der groote eilanden. Tot de Oer-Maleiërs worden gerekend: de Batak's, de bewoners der Mentawai-eilanden, Niassers, Dajak's, de Toradja's op Celebes, de bewoners der Kleine Soenda-eilanden en de Alfoeren der Molukken.

Tot de Deutero-Maleiërs behooren: Minangkabauers, Atjehers, Palembangers Djambiers, en Lampongers, dus het grootste gedeelte der Sumatranen, voorts Javanen, Balineezen, Makassarers, Boegineezen en tenslotte vindt men hen langs de kusten en langs de rivieren van den geheelen Archipel.

Op taalkundige gronden wordt aangenomen dat de Oer- en Deuteromaleiërs een gemeenschappelijk stamland hebben en afkomstig zijn van Boven-Azië. Als burens der Chinezen werden zij door dezen opgedrongen naar Achter-Indië, vanwaar zij, ongeveer vijfhonderd jaar voor het begin van onze jaartelling, over het eilandrijk zouden zijn uitgezwermd.

Deze volken nu, die in den loop van duizenden jaren zich over den Archipel verspreid hebben, zich met elkaar vermengden of reeds als een mengvolk zich hier vestigden, elkaar bestreden en verdrongen, soms naar het O. uitzwermden en later denzelfden tocht in omgekeerde volgorde maakten, deze volken, die zich aanpasten aan de omstandigheden van het land, soms door te zware levensomstandigheden of voortdurende oorlogen tenonder gingen, van hen vindt men hier en daar overblijfselen terug als stille getuigen uit het verleden.

Zoo vinden wij b.v. op het Paasch-eiland, in het midden der Stille Zuidzee, enorme steenen beelden met het gelaat naar het W. gekeerd en rotsversierselen met figuren, die voorstellingen zijn gedeeltelijk van een mensch, gedeeltelijk van een vogel ²⁾.

En zoo treft men op de Pasemah-landen op Sumatra ook steenen beelden aan, wier afkomst echter nog niet is uitgemaakt.

Deze beelden zijn menschenfiguren met

1) *Polynésische Argonauten*, Tijdschr. v. h. Kon. Ned. Aardr. Gen. Tweede serie deel XXXVI 1919.

2) Mrs. SCORESBY ROUTLEDGE, *The Mystery of Easter Island*.

groote oogen, vooruitstekende kaak en dikke lippen, hun beenen zijn bedekt met vijf of zeven ringen, en vaak hebben zij een tasch op den rug, een pijlkoker en een breed zwaard. Veelal rijden ze op-of zijn zij in strijd met een olifant of een rund. Is de afkomst dezer beeldhouwers wellicht te zoeken in Achter-Indië (de oorlogsolifanten wijzen in die richting), dit soort sculptuur, die vrij hoogstaand is, neemt een aparte plaats in; eigenaardig is echter dat ook hier dolmenachtige graven en sarcofagen zijn gevonden ¹⁾.

Ook de overblijfselen in Besoeki mogen tot die resten uit het verleden gerekend worden, die de belangstelling ten volle verdienen.

O n d e r z o e k i n g e n .

Zooals reeds in het voorwoord werd gezegd, is van een systematisch onderzoek nog steeds geen sprake geweest.

H. E. Steinmetz, toenmaals assistent-resident te Bandawasa, was de eerste die de aandacht vestigde op deze „prae-historische” overblijfselen. Eigenaardig is het zeker wel, dat in zijn tijd (1890), noch bij de Inlanders noch bij de Europeanen, iets van deze dolmenachtige graven en steenen doodkisten bekend was.

„Zelfs de bejaarde en bekwame patih dezer afdeeling, die zijn geheele diensttijd hier gesleten heeft, zeide, dat hem geen andere steenen doodkisten bekend waren, dan de beide, welke nabij de hoofdplaats werden gevonden en door alle inwoners gekend worden” schrijft Steinmetz, die zich de moeite gaf talrijke gegevens om en bij Bandawasa te verzamelen. Zijn beschrijving vormt nog steeds de belangrijkste literatuur, die over dit onderwerp verschenen is ²⁾.

Hij wijst er terecht op, dat men hier met een wijze van begraven te doen heeft, die geheel afwijkt van de elders op Java gebruikelijke. Behalve dat hij de resten persoon-

lijk bezocht en de figuren, voorkomende op de doodkisten, nateekende, verrichtte hij hier en daar ook kleine opgravingen. Van zijn verzamelde gegevens zal ik herhaaldelijk gebruik maken.

Na Steinmetz vond J. B. Hubenet, Hoofdingenieur der S. S. in 1903 eenige oude graven, gelijkend op de Hunebedden in Drenthe, tijdens den aanleg van de spoorlijn Kalisat-Banjoewangi bij de grens der afdeelingen Djember en Banjoewangi.

In één dier graven vond hij een 75 tal bontgekleurde kralen of knikkers en wat beenderen, die opgezonden werden naar den Oudheidkundigen Dienst.

Buiten deze graven vond hij een steen met een vlakke zijde, waarin een rond gat was met een diameter van 15 cM. en een diepte van eveneens 15 cM., dat van onderen een vernauwing vertoonde, die vermoedelijk gediend heeft tot het ontbolsteren van een graansoort ³⁾.

Hij merkt voorts op, dat het terrein vroeger 80 à 90 cM. lager moet geweest zijn. De bovenste laag bestaat uit een dikke laag vulcanisch zand, vermoedelijk afkomstig van uitbarstingen van den naburigen vulkaan, de G. Raoeng (Zeer hevige uitbarstingen van den Raoeng in historischen tijd moeten vooral die van 1638 en van 1730 geweest zijn).

Naar aanleiding van deze vondsten werd in speciale opdracht van het waarnemend Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst, de heer B. de Haan, bouwkundig Inspecteur bij genoemden Dienst, belast met een onderzoek van deze streek. Deze liet een uitgraving verrichten van een dolmenachtig graf bij het gehucht Pasaralas, tusschen Garahan en Mrawan gelegen.

Na het verwijderen van den sluitsteen werd, 20 cM. binnenwaarts achter dezen steen, de eerste kraal gevonden, terwijl andere, groote en kleine, successievelijk en willekeurig werden aangetroffen.

In den Noord-West hoek, 30 cM. achter de afsluitplaat, kwam het eerste bot te

¹⁾ WESTENENK, Oudheidkundig Verslag 1922.

²⁾ H. E. STEINMETZ, Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde deel XL, 1898.

³⁾ Notulen van het Bat. Gen. v. Kunsten en Wetenschappen deel XLI 1903.

voorschijn, dat echter bij het uitnemen tot stof verviel, hetgeen met de overige beenderen en met den schedel eveneens het geval was.

In het geheel werden gevonden: 79 kralen, 54 tanden en kiezen, een steenen voorwerp, een klein gouden ringetje en een aantal beenderen.

De grootste kraal had een doorsnede van $4\frac{1}{2}$ cM. en de kleuren waren: geel en groen, wit en groen, indigo, effen geel, effen groen, rood en goudgeel. De motieven of teekeningen op deze kralen waren verschillend; op de groote kwam er één voor, het best te vergelijken met een eenvoudig sarong-motief: bij een groen fond, gele spiraalsgewijs getrokken streepen. De kleintjes hadden allen de terracotta-kleur.

De gevonden tanden en kiezen werden verdeeld in: 43 kiezen, 5 hoektanden en 6 snijtanden. Uit het aantal kiezen zou dus, mits zij niet als versiering dienden, en hiervan zijn geen sporen gevonden, op te maken zijn, dat er drie personen in dit graf waren bijgezet. Het gevonden steenen voorwerp had een spits toeloopenden vorm, als een dolk met stompe punt. De eene zijde was bolvormig, de andere had twee vlak geslepen kanten. De lengte bedroeg $13\frac{1}{2}$ cM. bij een grootste breedte van 4.8 cM.

Het gouden ringetje was een eenvoudig staafje goud met eenigszins opgestuikte einden die tegen elkaar waren gebogen ¹⁾.

Tenslotte verzamelde steller dezes gegevens. De door Steinmetz vermelde resten vond ik bijna allen terug, maar sommige figuren op de steenen doodkisten waren door weer en wind ernstig geschonden, en een enkele was in het geheel niet meer terug te vinden.

Daartegenover staat, dat ik zoo gelukkig was verschillende nieuwe vondsten hieraan te kunnen toevoegen, waarvan die van het terrein te Pakaoeman wel de voornaamste zijn ²⁾. Immers vond ik op dit terrein bij elkaar zoowel dolmenachtige graven van tweeërlei soort, fragmenten van steenen

doodkisten, monolithen van tweeërlei soort met halfbolvormige verhevenheid op het bovengedeelte, die op twee plaatsen nog in oorspronkelijke opstelling, n.l. in een rechthoek aanwezig waren, terwijl er ook van hetzelfde wadasgesteente een groot Polynesisch beeld aangetroffen werd, van het meest voorkomende type in Besoeeki. De meening van sommigen dat Polynesische beelden en dolmen nimmer tezamen zijn aangetroffen, wordt hierdoor weerlegd.

Mijn verdere vondsten bestaan voornamelijk uit een vijftal Polynesische beelden en een „grafteeken” met versierden deksteen. Te Ardjasa vond ik een onderaardsche grafkist, bestaande uit dunne steenen platen, een graftype geheel afwijkend van het tot nu toe bekende, terwijl de vondsten van monolithen in dezelfde desa en in de desa Baratan erop wijzen dat de vervaardigers een veel uitgestrekter gebied bewoond hebben dan tot nu is aangenomen.

Voorts vond ik, behalve bontgekleurde kralen, eenige koperen en bronzen armbanden en een bronzen ringetje, waarvan echter niet met zekerheid is te zeggen of zij wellicht afkomstig zijn van latere bewoners.

Tenslotte vond ik buiten eenige minder belangrijke vondsten, de grot in de desa Pring tali in het bovengedeelte van het diepe ravijn Klampokan, waarboven primitieve menschen- en dierenfiguren zijn aangebracht.

Indeeling der Megalithische overblijfselen.

A. Dolmen.

1. eenvoudige dolmen bestaande uit een krans van opstaande steenen, waarop een groote deksteen rust.
2. Grafteekens, een krans van gedeeltelijk bewerkte, gedeeltelijk onbewerkte opstaande steenen, met een massieven deksteen in den vorm van een deksel van een sarcophag.
3. versierde dolmen en varianten.

¹⁾ Oudheidkundig Verslag tweede kwartaal 1921, Rapport over de werkzaamheden op Oost-Java.

²⁾ H. R. van HEEKEREN, *Over prae-historische overblijfselen in Besoeeki*. Soer. Handelsbl. van 6 December 1929.

B. Steenen doodkisten (Sarcophagen).

1. eenvoudige steenen doodkisten met uitgehold deksel.
2. steenen doodkisten met lijstwerk en deksel met inschuifraam.
3. versierde steenen doodkisten met ingegrifte figuren.
4. versierde steenen doodkisten met figuren „en relief”.
5. onderaardsche grafkist.

C. Rotscholen.

D. Polynesische beelden.

* * *

A. Dolmenachtige graven.

1. De eenvoudige dolmen (afgeleid van het Bretonsche *dol* = tafel en *men* = steen) komt overeen met de Hunebedden in Drenthe en bestaat uit een boog van opstaande kalisteenen, waarvan de hoeksteen meestal grooter zijn dan de andere, waarop een groote onbewerkte deksteen rust.

Bij den ingang zijn de opstaande steenen weggelaten en bevindt zich een steenen drempel. Soms zijn de opstaande steenen met elkaar verbonden door platte steenen, zoodat men een eenigszins afgesloten ruimte verkrijgt. Men treft in deze ruimte geen bevoering aan.

Vaak bevindt zich voor den ingang een halve cirkel van opstaande steenen, die een palissade vormen. De ingang zelf wordt door een steen gesloten. Op Soemba en vele andere eilanden worden de dooden eerst in vezels gewikkeld met de armen over de borst gekruisd en veelal in zittende of hurkende houding bijgezet. Verschillende bijgaven werden hun in het graf meegegeven, hetgeen in Besoeki blijkbaar eveneens gebruik was, daar er talrijke versierselen en gebruiksvoorwerpen in de dolmen zijn gevonden. Ook bestond op sommige eilanden de gewoonte bij de begrafenisplechtig-

heid eenige slaven dood te knuppelen, die eveneens in het graf werden meegegeven. Mogelijk is dat ook in Besoeki deze gewoonte bestond, daar uit het aantal kiezen blijkt dat er drie personen in de dolmen te Pasar-alas waren bijgezet.

De richting dezer graven is bijna altijd O.-W. terwijl de ingang zich aan de O.-zijde bevindt (foto 1).

2. Grafteeken. De beschrijving van den heer Steinmetz, die zulk een graf blootlegde, laat ik hieronder volgen:

„Grafteeken, bestaande uit een zeer grooten deksteen, gelijkende op het deksel van een steenen doodkist, doch hooger aan het hoofdeinde, en massief, met een zeer gelijk grondvlak, rustende aan weerszijden op drie hooge neuten van nagenoeg gelijke afmeting en aan het voeteneind op een zevende neut, breeder dan de andere. De twee eerste neuten, aan weerszijden van het hoofdeinde, zijn van kalisteen; de andere van waḍas, evenals de steen zelf. Deze neuten gelijken op beren (muurstutten) of op tanden. Zij steken eenigszins uit boven den benedenrand van den deksteen, welke daar iets naar binnen loopt. 't Hoofdeinde rustte op een deurkozijn, dat weder op twee platte steenen rustte, die een stoepje voor den drempel vormden.

Als deur diende een losse plaat, eenigszins gebogen, als een pantserplaat van een oorlogschip. Op het bolle- of buitenvlak is, mede van steen of waḍas, in de bovenste helft een oog aangebracht, waardoor horizontaal iets tot sluiting kan gestoken worden. Wat dit sluitmiddel geweest is, heb ik ondanks oplettende beschouwing niet kunnen ontdekken.

't Binnenvlak van deze deur steekt aan weerszijden en aan het bovineind uit. Deze uitstekende lijst correspondeert met een gleuf of sponning in de deurkozijnen en met een horizontale gleuf in het onderste gedeelte van het hoofdeinde van den deksteen. Dit zou doen denken dat de deur er van boven ingeschoven wordt. 't Oog zou dan hebben kunnen dienen om er een touw of rottan of iets anders door te steken tot

ophijdsching der deurplaat, als zij in de sponning geplaatst was. Bij de ontgraving werd de deur verzaakt gevonden, zoodat de deuropening niet meer gesloten was. Nog is een dikke platte steen gevonden (behalve kleinere steenbrokken). Deze werd wellicht voor de deur geplaatst tot betere sluiting, of is misschien een losgeraakte trede. Deze brokken waren te zwaar en te moeilijk te hanteeren om door proefneming de juiste plaatsing ervan te leeren kennen.

Ter weerszijde van de deur zijn als borstwering groote en dikke waḍasplaten, van ongelijke afmeting, op hun kant geplaatst. Zij convergeeren een weinig naar het midden van het graf, gelijk zulks ook 't geval is met de deuropeningen en de kozijnen. De richting van het graf (te Telagasari) is N. W. (hoofdeinde) — Z. O. De deksteen is aan de benedenzijde zeer effen. Boven ruw en geschonden" (afbeelding 1).

Dat de deksteen der grafteekens niet altijd massief is, is mij gebleken bij zulk een graf te Pakaoeman, waar de deksteen uitgehold was, zooals dit eveneens bij die der steenen doodkisten het geval is.

3. De dolmenachtige graven zijn over het algemeen onversierd, doch te Telagasari vond ik een grafteeken, waarvan de deksteen aan de voorzijde een vrouwen (Godinne?) figuur „en relief" vertoonde, met uitgespreide ledematen, opgetrokken knieën en omhooggeheven armen, vrouwelijke borsten en groote ooren (foto 2).

Een dergelijke figuur komt voor op een groote steen in den vorm van een halven klapperdop, die zich niet ver verwijderd bevindt van het zooeven genoemde versierde grafteeken. Deze figuur is beter bewaard gebleven en vooral het gezicht is minder geschonden, zoodat hieraan te onderscheiden zijn: een breede mond met dikke lippen en lange (kunstmatig gerekte?) ooren, waarvan de oorlellen doorboord zijn (afbeelding 2).

Boven het hoofd op den top van den steen bevindt zich een rond gat van 15 cM. diepte en 16 cM. doorsnede.

De veronderstelling van Steinmetz, dat

dit gat misschien zou hebben kunnen dienen voor het insteken van een pajong, komt mij onwaarschijnlijk voor. Het zou hebben kunnen dienen voor offers. Iets dergelijks vindt men bij de dolmen op Soemba, waarin soms aan de bovenzijde een gat is aangebracht, waarin sirih pinang wordt geofferd.

Daar de Oudheidkundige dienst om nadere inlichtingen omtrent dezen steen verzocht, liet ik hem nogmaals ontgraven.

De steen bestaat uit waḍas. Door een verweeringsproces komen er eenige rood-gekleurde gedeelten op voor, maar dat men hier met gebakken steen te doen zou hebben lijkt mij niet juist. Het grondvlak van den steen is vlak, het geheel bestaat uit een massief steenbrok.

Dat de steen zou behooren bij het fragment der steenen trog of der kleine smalle doodkist, dat zich niet ver van hier bevindt, is niet waarschijnlijk. Hij is hiervoor te groot en te zwaar. Naar alle waarschijnlijkheid is het een deksteen van een soort grafteeken.

Een steenen afsluitplaat, reeds door Steinmetz gevonden en ook door mij weder onder de aarde aangetroffen, wijst ook in die richting.

De afmetingen van den steenen klapperdop zijn: Hoogte van de basis langs het buitenvlak tot aan den top gemeten, 1.65 M. Omtrek grondvlak 6 M. Ter vergelijking laat ik hieronder de maten volgen van de gelijksoortige vrouwenfiguren voorkomend op het grafteeken te Telagasari en den steenen klapperdop te Pakisan.

<i>Pakisan</i>		<i>Telagasari</i>
	spreiding van hand	
108 cM.	tot hand	72 cM.
	lengte onder tot	
127	boven	72
25	lengte oor	—
12	breedte oor	—
43	lengte hoofd	24
57	breedte hoofd	42
52	schouderbreedte	47
16	hals	11
18	breedte mond	—
11	dikte mond	—

De omhooggeheven armen drukken waarschijnlijk het gebaar van het gebed uit om de gave der Godheid in ontvangst te nemen; in dit geval is deze figuur wellicht de verpersoonlijking van de Aardgodin, die, met de armen ten hemel geheven, den Zonnegod, het mannelijk beginsel, uitnodigt naar de aarde af te dalen om deze te bevruchten.

Het kunstmatig uitrekken der ooren schijnt een algemeen verspreide gewoonte over den geheelen Archipel te zijn geweest.

Dergelijke figuren komen tevens voor op de Salomonseilanden en in het hieroglyphenschrift op het Paascheiland en op de dolmen te Apo Kajan (Borneo) (afbeelding 3).

Zou hier, evenals bij het kunstmatig uitrekken en doorboren der ooren, van Melanesischen invloed sprake zijn?

B. Steenen doodkisten (Sarcophagen).

1. De eenvoudige steenen doodkist bestaat uit een langwerpige diepe kist, waarop het buikige deksel past, dat meestal van boven door verweering ruw is, doch van binnen glad. Gebleken is dat het hoofdeinde zich meestal aan de O. zijde, het voeteneinde zich aan de W.-zijde bevindt.

Het deksel is uitgehold, doch veel minder diep dan de kist zelf. Soms zijn de kisten zelf ook zeer weinig diep en bezitten zulke kleine afmetingen (er zijn er die nog geen meter lang zijn), dat de vraag rijst of men hier werkelijk met doodkisten te maken heeft, dan wel met een soort trog of drinkbak. Het deksel vindt men er echter meestal in de nabijheid van terug. Het zouden doodkisten voor kinderen kunnen zijn. Bij de eenvoudigste sarcophagen vindt men geen sporen van lijstwerk.

2. Bij sommige sarcophagen vertoont het deksel een opening aan het voeteneinde in den vorm van een gelijkbeenig trapezium (foto 3).

Deze opening diende waarschijnlijk voor het inschuiven van het lijk, waarna dit gat

werd afgesloten door een grooten steen, die weer gesteund werd door andere steenen. Ook zou het gat kunnen dienen om de bijgaven, in den vorm van voedsel b.v. van tijd tot tijd te kunnen vernieuwen tot de ziel het lichaam voorgoed verlaten had.

Een dergelijke kist met deksel, waarvan de kist bovendien een lijstwerk vertoont waarin het deksel past, bevindt zich thans op een erf van één der laatste Europeesche woningen van Bandawasa aan den weg naar Djember. Deze kist schijnt opgegraven te zijn bij het maken van brug No. 700.

Volgens ooggetuigen, die bij het openen der kist tegenwoordig waren, hetgeen in 1880 plaats vond, werden beenderen aangetroffen van een menschelijk lichaam, die door Dr. W. S. Cramer werden herkend als die van een vrouwelijk individu. Voorts werd erin gevonden een aarden wierookvat, terwijl de kistbodem bedekt was met 9 kalisteenen.

De afmetingen van deze kist zijn: Deksel buitenwerks: lengte bovenvlak 2.30 M. breedte 1 M., voeteneinde 0.89 M., hoogte zijvlakken 0.60 M., hoogte van het raam aan de opstaande zijde van het voeteneinde 0.40 M., breedte boven 0.47 M. Kist binnenwerks gemeten: randlengte 1.70 M., breedte hoofdeinde 0.55 M. breedte voeteneinde 0.52 M., hoogte 0.42 M., dikte wand aan den rand 0.20 M., op andere plaatsen, vooral op den bodem, dikker.

Alle kisten en deksels zijn uit één stuk gehouden.

3. Verschillende kisten of fragmenten hiervan, andere malen de deksels, vertoonen ingegriffelde figuren.

In de desa Kretek op de hellingen van het G. Bèsèr gebergte bevindt zich een geschonden, doch nog zeer duidelijk te herkennen, deksel van een sarcophaag met ingegrifte ovalen in kruisverband (foto 4), terwijl in de desa Kemoeningan op een doodkistfragment twee zeer primitieve menschenfiguren zijn gegrift, beide voorzien van een puntbaard en groote ronde oogen en ronde oogappels (foto 5).

Op een heel wat hooger plan staan de ingegrifte geometrische figuren voorkomende op fragmenten te Toenggoelagin, bestaande uit: concentrische cirkels, halve cirkels, gelijkbeenige driehoeken enz. (afbeelding 4).

Steinmetz vermeldt dat één der figuren (c) bekend is als batikpatroon onder den naam Kawoeng, terwijl de beide anderen gelijken op die welke Dr. Herman ten Kate op eenige dolmenachtige graven op Soemba aantrof ¹⁾. Deze figuren lijken mij op pleisterwerk gegrift te zijn. Het vlak waarop zij aangebracht zijn is van een donker-rood-bruine kleur.

4. Een andere wijze van versiering is het aanbrengen van menschen- en (of) dierenfiguren „en relief”.

Zij worden niet op vaste plaatsen aangebracht; soms vindt men ze op het deksel, soms op de kist zelf, maar ook wel aan het voeten- of aan het hoofdeinde.

In de desa Kretek bevindt zich een groote steenen doodkist, waarop aan de Oostzijde de volgende beeltenissen aanwezig zijn (foto 6):

In het geheel komen er vijf menschenfiguren op voor, terwijl een zesde op een afgebroken brokstuk door Steinmetz werd teruggevonden. Voorts twee dierenfiguren, waarvan er één waarschijnlijk een tijger moet voorstellen even voor den sprong, terwijl de andere misschien een roofvogel met opgeheven klauw is.

Bij de menschenfiguren valt het onmiddellijk op dat twee ervan veel grooter zijn dan de overige en bovendien is één der groote figuren met het hoofd naar beneden afgebeeld. Het andere is, zooals de vrij goed zichtbare genitalien aanduiden, van het vrouwelijk geslacht.

Steinmetz veronderstelt dat de kleine figuren kinderen moeten voorstellen, doch ze zouden, naar ik meen, ook de verpersoonlijking van de zon, maan en verschillende sterren kunnen zijn. Op West Seram is

b.v. bij de Bergalfoeren de volgende overlevering bekend: Toewali is de verpersoonlijking van de zon, Dapie van de maan, hun zoons Taoele, Toelole, Lahatale zijn sterren, en de eenige dochter, Bo-oewa, is de morgenster ²⁾.

Dergelijke overleveringen komen verder vooral voor in het Oostelijk gedeelte, waar de zon, de maan en de sterren nog een groote rol spelen in de religie der huidige bevolking. Op andere eilanden neemt de aarde de plaats van de maan in, als echtgenoot van de zon.

De groote staande vrouwelijke menschenfiguur zou de maan, de omgekeerde figuur de zon voorstellen, terwijl de kleinere de sterren zouden verpersoonlijken.

De dieren zijn waarschijnlijk totemdieren. De tijger speelde op Java een groote rol in de gedachtenwereld der inboorlingen. Ook bestond omtrent dit gevreesde roofdier een soort weerwolfgeloof (lycanthropie), waarbij één der zielen van den mensch (men kende den mensch op Java vaak twee zielen toe), tijdelijk kon overgaan in een tijger ³⁾. Ook vogels speelden een groote rol, vooral op de Melanesische eilanden. De bewoners der Salomonseilanden b.v. houden er een verdeeling op na in totemgroepen. Iedere groep heeft zijn eigen totemvogel, waarmee zij verwant zouden zijn of van zouden afstammen. Zij dooden zoo'n vogel nimmer noch eten die, terwijl het huwelijk tusschen leden van dezelfde totemgroep verboden is.

In dezelfde desa vond Steinmetz nog een fragment van een doodkist, waarop „en relief” een visch met dikken kop was aangebracht. Ondanks herhaalde nazoekenings vond ik het niet meer terug.

Afbeeldingen van visschen vindt men zoowel op de dolmen op Soemba alsook meer naar het O. In de overleveringen over het ontstaan van den eersten mensch spelen zij hier en daar een rol.

¹⁾ Dr. HERMAN F. C. TEN KATE, *Verslag eener reis in de Timorgroep en Polynesië*, Tijdschrift v. h. Kon. Nederl. Aardr. Genootschap, 2de serie deel XI, 1894.

²⁾ G. DE VRIES, *Bij de Bergalfoeren op West-Seram*.
³⁾ Prof. Dr. A. W. NIEUWENHUIS, *Animisme, Spiritisme en Feticisme onder de volken van den Nederl. Ind. Archipel*.

5. Een grafkist, weder geheel afwijkend van de tot nu toe gevonden graven in Besoeki, vond ik in de desa Ardjasa.

Dit graf, dat overeenkomt met dergelijke grafkisten in Europa, die het einde van het neolithische tijdvak en het begin van het bronzen tijdperk aankondigen, bestaat uit een onderaardsche rechthoekige ruimte, gevormd door vier groote dunne steenplaten en gedekt door een andere steenplaat.

De lengte van het graf bedroeg ruim 2 M., de breedte 0.75 M.

Het graf bevond zich onder een bamboezen woning, die vroeger bewoond was, doch verlaten toen de bewoners door tegenspoed en ziekte werden vervolgd.

De holle klank onder den vloer was hun opgevallen en bij uitgraving stuitte men op het deksel van de grafkist.

Toen ik dit graf bezocht, bleek het reeds geopend. Er was een gat in het deksel gemaakt. De ruimte was geheel leeg en ik trof er geen bevoering aan.

C. Rotsholen.

Behalve dolmen en sarcophagen vindt men in Besoeki tevens de bekende rotsholen van verschillenden vorm. Evenals elders, waar zij naast dolmenachtige graven worden aangetroffen, worden zij hier ook als grafsteden beschouwd. Bewijzen hiervoor zijn echter niet aanwezig, daar er nimmer gebeente in gevonden is, zoodat het doel dezer holen niet met zekerheid valt vast te stellen.

Eenige der kleinere holen, gehouwen in den wadasbodem, vertoonen echter inwendig denzelfden vorm als de doodkisten te Gentong en Nagasari. Andere kunnen beschouwd worden als een overgang tusschen rotsgraven en sarcophagen. Zoo treft men te Wanakoesoema een hol aan in den wadasbodem, dat gedekt wordt door een deksel, overeenkomend met dat der doodkisten. Ook zijn er verschillende grotten, die een lijstwerk vertoonen of ook wel deurposten, die ons bekend zijn van sacrophagen en grafteekens. Kan men dus

met vrij groote zekerheid aannemen dat de kleinere rotsholen eveneens als graven hebben gediend en waarschijnlijk de oorspronkelijke begraafplaatsen zijn geweest der „steenhouwers”, van de groote is dit nauwelijks te aanvaarden.

Het zijn juist de grootere rotsholen, die over het algemeen op een hoogere ontwikkeling wijzen. Zelfs heeft één dier graven voor sommigen als bewijs moeten dienen, dat de megalithenbouwers in Besoeki met hun cultuur tot ver in den Hindoetijd zijn voortgegaan, die hiervan den invloed onderging ¹⁾.

De bedoelde grot is die te Soekaredja in het bovengedeelte van de steile en diepe tjarah Angkrek in de mantel van den oorspronkelijken vulkaan de Idjèn, n.l. de G. Kendeng. Om deze grot te bereiken dient men zich thans langs boomwortels een eind in het ravijn af te laten zakken tot men zich op een klein plateau bevindt. Dan staat men tegelijkertijd voor de grot (foto 7).

De ingang is driehoekig en aan den top heeft men een gedeelte der rots uitgespaard, zoodat men den indruk krijgt van een zolderingsbalk, die naar achteren doorloopt. Overigens is deze grot vrij onregelmatig en vernauwt zich eenige meters binnenwaarts, zoodat men nog slechts kruipend verder kan gaan. Doch ook bij deze grot vindt men restanten van het welbekende lijstwerk der megalithenbouwers. In den linkerrotswand is een jaartal aangebracht in Kawischrift, dat naar aanleiding van de foto die ik ervan maakte, door den adjunct-Oudheidkundige Dr. Crucq met vrij groote zekerheid werd vastgesteld als Çaka 1283 = A. D. 1361. Naast dit jaartal bevindt zich een zeer fraai gehouwen, realistische, Kala-kop, die 1.20 M. hoog is.

Eenige uren hiervan verwijderd, in het bovengedeelte van de tjarah Klampokan, ontdekte ik een kleine grot, waarboven zich eenige figuren in den rotswand bevonden. Deze grot, die zeer lastig te bereiken is,

1) Dr. N. J. KROM, *Het oud Java en zijn Kunst* blz. 25.

heeft zeer kleine afmetingen, nauwelijks 1 M. diep en ruim 2 M. breed. Boven de grot rijst de naakte rotswand loodrecht omhoog. Op dezen rotswand komen de volgende figuren voor: vlak boven de grot een ingegrifte hagedissenfiguur, hierboven in relief een klein zeer primitief menschenhoofd en eenige meters hierboven een gestijleerd slangenmotief (afbeelding 5).

Links van deze afbeeldingen ziet men nog een eenvoudige ingegrifte vogelkop en daaronder de onduidelijke resten van een ander slangenmotief. Afbeeldingen van hagedissen zijn verspreid over vele half-beschaafde volken van Indonesië. Men vindt ze als houtsnijwerk bij de Toradja's in de Lobo's (offerhuisjes), verder in de Bataklanden en op Nias, doch ook bij de Papoea's in Zuid. Ned. Nw. Guinea.

Vogelmotieven komen vooral voor in het Oostelijk gedeelte van den Archipel, waar zij bij de Melanesiërs als totemdier vereerd worden, doch ook wel als waarzeggers bij het wichelen dienst doen.

De (wereld)slang is vooral bij de Maleische volken bekend als degene, die de aarde schraagt en door hevig schudden aardbevingen kan veroorzaken.

In de desa Mandira bevindt zich een ruime grot, waar de overblijfselen van een bevloering deels uit wadasblokken, deels uit baksteen (0.32 × 0.15 × 0.07), gevonden zijn. De ingang is ruim 7 M. breed en 1.70 M. hoog. Binnenwaarts betreedt men een ruim gewelf, dat 15 M. lang en 13 M. breed is.

Vele der kleinere rotsholen, vooral die in den loop der Kali Sampéan, zijn waarschijnlijk op natuurlijke wijze gevormd, wat niet wegneemt dat zij later door menschen in gebruik kunnen genomen zijn. Bij andere grotten zijn menschenhanden de natuur waarschijnlijk te hulp gekomen en zijn deze grotten hier en daar wat bijgewerkt of wat regelmatig gemaakt.

D. *Polynesische beelden.*

Deze ruwe steenen, vaak bijna vormloze, beelden zijn vooral bekend van de

terrasheiligdommen in West-Java en werden weleer Padjadjaran-beelden genoemd. Eerst later duidde men hen aan met den meer algemeenen naam van „Polynesische Beelden”.

De z.g.n. Polynesische beelden, die men soms in Besoekei naast en bij de megalithen aantreft, vertoonen over het algemeen groote gelijkenis.

Allereerst valt het op dat neus, mond en oogen ontbreken, de ooren daarentegen zijn wel aangebracht en wel bijzonder groot (foto 8). Het geheel bestaat uit een brok gele wadas.

Men onderscheidt: een hoofd, een rompstuk met twee armen, waarvan de handen tegen elkaar op de buik rusten, evenals dat bij vele beelden op Nias, de „adoea zatoea” en bij die op het Paascheiland het geval is.

Van het onderlijf zijn de dijen nog te herkennen, het overige gaat over in een ruw voetstuk, in den vorm van een afgeknotten kegel, dat in de aarde geplant werd.

De genitalien zijn hier nauwelijks te onderscheiden, in tegenstelling met dergelijke beelden op andere eilanden, waar zij vaak overdreven groot worden voorgesteld.

In de meeste gevallen is niet meer na te gaan in welke richting deze beelden gestaan hebben, daar ze meestal door de latere bevolking uitgegraven en omvergeworpen zijn. Een beeld echter in de desa Kamal, door mij gevonden en uitgegraven, stond nog overeind, met het gelaat naar het W. gekeerd. Bij uitzondering waren van dit beeld de (vrouwelijke) genitalien zeer duidelijk te herkennen. Eenige honderden meters hiervandaan, bevindt zich een tweede, waarschijnlijk mannelijk, beeld.

De grootte dezer beelden verschilt van ruim één tot ruim anderhalve meter.

De z.g.n. Polynesische beelden worden tegenwoordig als voorouderbeelden beschouwd, waarin de ziel van den overledene vereerd werd.

Hoe men zich zoo'n zielsverhuizing op Nias voorstelt vertelt Prof. Dr. J. P. Kleiweg de Zwaan ons als volgt:

„Volgens de meening der Niassers in bepaalde streken van het eiland, verlaat na het overlijden de ziel niet terstond het lichaam. Dit geschiedt eerst eenige dagen na de begrafenis. De ziel verlaat dan het lichaam van den overledene in de gedaante van een spin, de z.g.n. mako-mako.

Dan gaan de nabestaanden naar het graf en trachten dit spinnetje te vangen. Is hun dit gelukt, dan plaatsen zij dit op de „adoea zatoea”, die men van den overledene gemaakt heeft.

Men meent dan dat het diertje in het beeld zal binnendringen, waardoor het beziel wordt door de ziel van den overledene. Daardoor hebben de nabestaanden in zulk een beeld gekregen een medium, een beziel organisme, een fetisch dus, waardoor men in moeilijke omstandigheden, b.v. in geval van ziekte of in andere gevallen, waarin men de bijstand van den overledene vraagt, diens hulp en raad kan inroepen.

Bij allerlei plechtigheden en feesten moeten aan de voorouderbeelden offers gebracht worden, waarbij dan tevens aan den overledene wordt medegedeeld om welke reden de plechtigheid of het feest plaatsvindt enz.”¹⁾

De hurkende houding der beelden vindt waarschijnlijk haar verklaring in het geloof, dat als de ziel het beeld binnendringt, het met beide handen in elkaar geslagen begint te trillen en te beven.

Vertoonen de beelden bijna altijd een groote onderlinge gelijkenis, in de desa Soekasari vond ik een beeld dat geheel van het meest voorkomende type afweek (foto 9). Ook was dit beeld van een andere steensoort gehouwen. De armen zijn over de borst omhooggebogen, de beenen in hun geheel afgebeeld. Oogen, neus en mond zijn zeer primitief door gaten voorgesteld. De houding van het beeld is zittend. Eenige tientallen meters van dit beeld verwijderd, bevindt zich een gewoon Polynesisch beeld.

De bouwers.

In het voorgaande hebben wij aangetoond dat er in hoofdzaak vier soorten van steengraven van de megalithen-bouwers bekend zijn n.l.: de rotsgraven, dolmen, sarcophagen en de „grafteekens”.

De verspreiding der sarcophagen vindt wellicht haar verklaring in het feit dat de kustbewoners, zeevaarders als zij waren, hun lijken bijzetten in prauwen, die op stellages werden geplaatst. Later naar het binnenland gedrongen, maakten zij eenvoudige houten doodkisten, die vaak den vorm hadden van een prauw en eveneens op een stelling van boomstammen of dergelijke rustten. Men vindt dit gebruik van prauwen of van houten doodkisten nog op verschillende plaatsen in Indonesië bewaard. Dr. Montano trof houten doodkisten op stellages aan op eilanden bij de Philippijnen. De kisten waren met houten deksels gesloten en hadden den vorm van een prauw.

Doch ook in het uiterste Z. O. komen zij voor, b.v. bij de Noeforen op Nieuw-Guinea, waar het lijk wordt bijgezet in een tusschen het kreupelhout op palen rustende prauw of ook worden de dooden wel in lange doodkisten geplaatst, die eenigszins den vorm hebben van een prauw en die op een stevige staak in den grond rusten.

Deze gewoonte bestaat nog op de Keieilanden, Timor-laoet, Tanimbar en Babar en voorts bij de Toradja's en o.a. op het eiland Sabiroet. Ook de steenen doodkisten hebben soms den vorm van een prauw, terwijl op enkele eilanden zij ook op een stelling van steenen pilaren rusten.

Het is duidelijk dat de „grafteekens” een combinatie zijn van de dolmen en de sarcophagen.

Elke soort der steengraven is vrijwel beperkt tot een eigen gebied. De dolmen komen vooral voor in het Zuidelijk gedeelte van Besoeke nabij Garahan, de „grafteekens” Noordelijker te Telagasari en de sarcophagen in de nabijheid van Bandawasa en ten N. hiervan op de hellingen van het G. Bèsèr gebergte.

¹⁾ Prof. Dr. J. P. KLEIWEG DE ZWAAN, Nederl. Indië Oud en Nieuw afl. 11 1927: *Het eiland Nias en zijn bewoners*.

De rotsgraven vindt men daar waar de bodemgesteldheid zich ervoor leent, n.l. in de wanden van ravijnen, in de steile oevers van de Kali Sampéan en aan den voet van enkele heuvels.

De tegalans te Pakaoeman schijnen een centrum te zijn van vrijwel alle cultuur-uitingen der megalithenbouwers.

Hier vindt men op een kleine uitgestrektheid talrijke fragmenten van steenen doodkisten, eenvoudige dolmen en een graf-teeken.

Doch bovendien zijn er talrijke monolithen aanwezig, die vaak den vorm hebben van een kegel of cylinder, met één of soms twee halve bollen, op het bovengedeelte aangebracht (foto 10), die nog op twee plaatsen in de oorspronkelijke opstelling, n.l. in een rechthoek, staan.

Deze steenen worden wel als neuten van een gebouw beschouwd, waarop de pijlers zouden moeten rusten. Hoe men zich de constructie van zoo'n gebouw voorstelde, is mij niet bekend.

Wellicht dat opgravingen hier meer licht kunnen brengen. In de ruimte van den rechthoek te Pakaoeman zijn dezelfde gele kralen gevonden als in de dolmen te Pasar-alas (foto 11).

Deze rechthoeken zouden ook gemeenschappelijke graven kunnen zijn b.v. voor den minderen man en de steenen zelf zouden een ithyphallische beteekenis kunnen hebben.

Eigenaardig is dat deze monolithen tevens buiten het gebied der steenen graven voorkomen. Men kan hen naar het Westen vervolgen tot in de desa's Kamal, Ardjasa en Baratan, waar zij soms in de nabijheid van Polynesische beelden zijn gevonden.

Ook op het meergenoemde terrein te Pakaoeman komt zulk een beeld voor, van de zelfde wadas gehouwen als het materiaal waaruit de daar aanwezige steengraven zijn samengesteld.

Het spreekt vanzelf dat alleen aan voor-aanstaande menschen zulk een begrafenis als het bijzetten in dolmen of sarcophaag ten deel viel want met de middelen die hun

ten dienste stonden was het vervaardigen hiervan ongetwijfeld een inspannende en tijdroovende bezigheid.

Welke die middelen waren of hoe men het transport der geweldige steenbrokken uitvoerde is niet met zekerheid te zeggen.

Toch kan men zich hier wel eenigszins een voorstelling van maken, indien men weet hoe men in Soemba en Nias te werk gaat.

Men maakt aldaar gebruik van ruwe V. vormige houten sleden en een lange rottan, waaraan vier- tot vijfhonderd man aan 't werk werden gezet. Op deze wijze was men in staat zerken van soms acht tot tien ton gewicht over groote afstanden, vaak over heuvelachtig terrein, te vervoeren. De deksteen werd daarna langs een houten stelling met een sleephelling boven het graf geplaatst, waarna de stelling afgebroken werd ¹⁾.

Daar er tot nu toe weinig opgravingen op groote schaal zijn geschied, is het niet te verwonderen dat het aantal en de aard van de gevonden sieraden en gebruiksvoorwerpen onvoldoende is om tot belangrijke gevolgtrekkingen te leiden. Zij bestaan o.a. uit een aantal steenen voorwerpen van neolithischen aard, waaronder de steenen met een zich naar beneden vernauwend gat, die waarschijnlijk dienst hebben gedaan bij het ontbolsteren van een graansoort, de bekendste zijn. Deze steenen vond ik op drie verschillende plaatsen, doch altijd in de nabijheid van andere megalithische resten (foto 12). Verder zijn er gevonden wat potscherven, een waterkruik en een aarden wierookvat, die echter allen verdwenen zijn.

Voorts veel bontgekleurde kralen en eenvoudige gouden ringetjes, die vermoedelijk import zijn of middels (onpersoonlijke ?) ruilhandel verkregen. Te Soekakarta adjong zijn bovendien, behalve de bekende gele kralen, tevens fragmenten van koperen arm- en beenringen en van ijzeren lanspunten of korte zwaarden gevonden en ook een

1) Dr. N. J. KROM, *Hindoe-Javaansche Geschiedenis*, hoofdstuk II.

versierd onderstuk van een lans uit koper en ijzer ¹⁾).

Bronzen voorwerpen zijn tot nu toe nog nimmer gevonden.

Wel heb ik in mijn particuliere verzameling een aantal koperen en bronzen armbanden en een bronzen ringetje, afkomstig van een terrein waar monolithen met een halven bol op het bovengedeelte voorkomen en waar tevens de bekende geelgroene kralen zijn aangetroffen.

Daar er ook op Bali, Soemba en Flores dolmen en (of) sarcophagen voorkomen, is het niet onmogelijk dat de bouwers ervan tot hetzelfde volk behoorden als die van Besoeiki (foto 13).

Eigenaardig is het dat de dolmen op Soemba (riti ndjai), ook wel riti djawa worden geheeten. Dr. Herman ten Kate wijst er echter op, dat „djawa” op Soemba behalve Javaansch, ook alles beteekent wat uitheemsch is. Doch vooral zouden voor een eventueele vergelijkende studie, de resten te Apo Kajan, afd. Samarinda op Borneo, in aanmerking komen.

Niet alleen dat er rotsgraven, sarcophagen en dolmen tezamen voorkomen, doch het zijn vooral de beeltenissen die zulk een overeenkomst vertoonen met die van Besoeiki, dat aan een toeval nauwelijks gedacht kan worden. Men heeft een vermoeden dat ze vervaardigd zijn door een volk, de Ga-ai's, die deze streken nog bewoonden toen de Oemah-Timei's en de Oemah-Lekens Kajans zich er kwamen vestigen, waarvan de afstammelingen nog de beneden-Kajan bevolken, waar zij echter geen steenen graven, misschien als gevolg van gebrek aan geschikt materiaal, meer maken ²⁾).

Ook in Midden-Celebes komen steenen doodkisten voor en steenen „mortieren” voor het ontbolsteren van een graansoort, waarvan de herkomst eveneens onzeker is.

Doch zou het mogen blijken dat de bouwers van deze eilanden en die van Flores, Soemba, Bali en Besoeiki tot het

zelfde volk behoorden, vanwaar zijn zij dan gekomen? Zijn zij van het N. gekomen en via Borneo en Celebes waaivormig naar het Z. uitgezwermd of is de beweging juist andersom geschied?

Daar de meeste stroomingen uit het Z. W. kwamen, voornamelijk via Malakka, is het mogelijk dat ook de bouwers der megalithen met één dezer stroomingen zijn meegekomen en zich in twee vertakkingen over den Indischen Archipel hebben verspreid, waarvan de eene tak zich naar Sumatra kan hebben begeven, terwijl de andere Noordelijker op Borneo en Celebes zich heeft gevestigd, waarvan de uitloopers zich tenslotte in tegengestelde richting over de Kleine Soenda eilanden en het Oostelijk gedeelte van Java begaven, zoodat het overige gedeelte van Java van de invasie dezer steenhouders verschoond is gebleven.

Indien deze veronderstelling juist mocht blijken te zijn, is deze cultuur waarschijnlijk uit Voor-Indië afkomstig, dat aan megalithische resten bijzonder rijk is. In de Dekan alleen zijn reeds ongeveer 2200 dolmen bekend. Temeer zijn wij geneigd de herkomst daar te zoeken, omdat het Oost-Aziatisch Moessongebied geen belangrijke rol speelt voor deze cultuur. Korea schijnt de uiterste grens te zijn waar de echte dolmen voorkomen. In Japan b.v. zijn ze niet aangetroffen.

Doch deze veronderstellingen, meer van belang voor de kennis der verspreiding der megalithen over den geheelen Archipel, valt buiten het bestek van dit opstel. Bovendien is het altijd mogelijk dat de steencultuur hier is ontstaan en niets met uitheemsche invloeden heeft te maken.

Daarom keeren wij nog eenmaal terug tot de megalithische overblijfselen in Besoeiki. Uit de bouwwerken en beeltenissen kunnen wij met vrij groote zekerheid het volgende concluderen:

Lang voor de komst der Hindoe's op Java werd Besoeiki bevolkt door een stam met breeden schedel, dikke lippen en een

¹⁾ Dr. N. J. KROM, *Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst*.

²⁾ Oudheidkundig Verslag 1929, Derde en Vierde Kwartaal, blz. 162.

platte, breede neus. Voornamelijk zetten zij zich, waarschijnlijk uit veiligheidsoverwegingen, neer op hooge en afgelegen gronden.

Zij hadden de gewoonte de ooren uit te rekken en de oorlellen te doorboren.

Van de begrafenis der „grooten” maakten zij veel werk en zetten hen bij in steenen doorkisten, in dolmen of in, in de rotsen uitgehouwen, grafkamers.

Men gaf deze dooden versierselen en enkele gebruiksvoorwerpen mee in het graf. Ook maakte men wel ruwe steenen beelden voor den overledene, waarin diens ziel overging, die dan vereerd werden en waaraan de nabestaanden in moeilijke tijden hun wenschen konden duidelijk maken.

Zij vereerden de zon als vruchtbrengend element en waarschijnlijk de aarde als de barende kracht, de Almoeder, terwijl verschillende sterren als hun kinderen vereerd werden. Zij kenden wat astronomie.

Verscheidene dieren, zooals de tijger, vogels, slangen, hagedissen en visschen

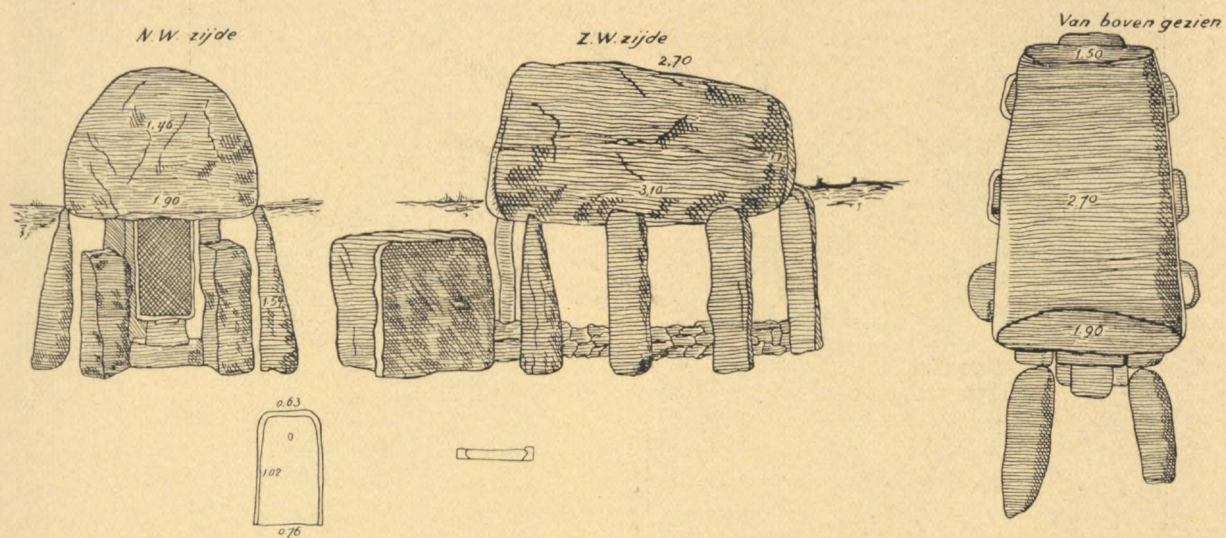
speelden waarschijnlijk een rol als totemdier.

Hoewel gedeeltelijk nog levende in omstandigheden overeenkomende met het eind van het neolithicum in Europa, waren zij reeds hier en daar, voor de komst der Hindoe's, in het koperen en bronzen tijdperk getreden. Bovendien kenden zij het gebruik van ijzer.

Zij verbouwden een graansoort, die zij met eenvoudige steenen werktuigen ontbolsterden.

Bij de komst der Hindoe's leefden zij, waarschijnlijk beschut door de geïsoleerde ligging hunner verblijfplaatsen, nog langen tijd onder dezelfde omstandigheden voort. Doch in de veertiende eeuw deed de Hindoe-cultuur zich ook hier gelden. Eenige Polynesische beelden en het jaartal in de grot te Soekaredja getuigen hiervan.

Langzamerhand zijn zij toen in het overige gedeelte van de bevolking opgenomen of door te zware levensomstandigheden ten onder gegaan.

Afbeelding 1. Graf te Telagasari.

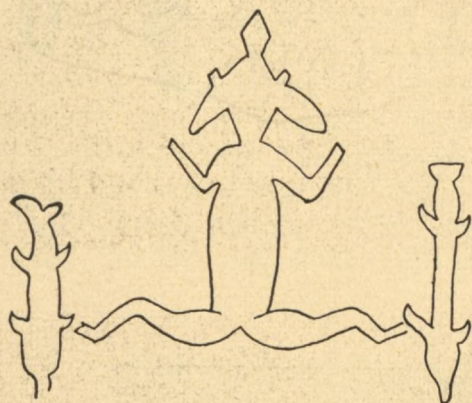
Afbeelding 2. Versierde steen in den vorm van een halven klapperdop te Pakisan.

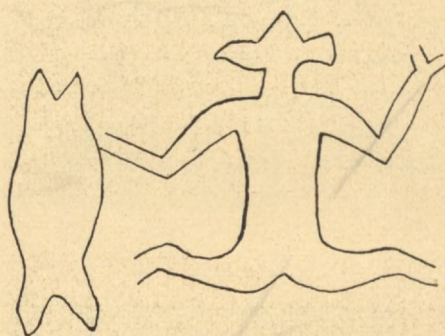
Besoeki.

Apo-Kajan.

Paasch-eiland.

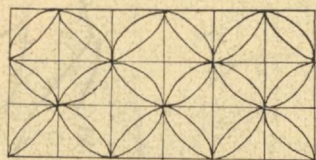

Salomons-eilanden.

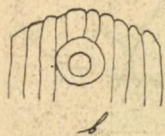
Afbeelding 3.

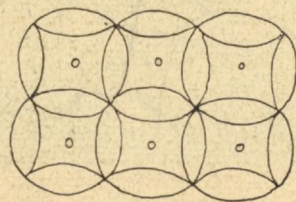
a.

c.

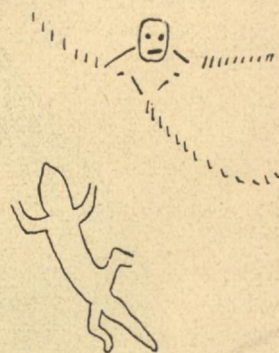

b.

d.

Afbeelding 4. Geometrische figuren op doorkistenfragmenten te Toenggoelangin.

Afbeelding 5. Dieren- en menschenbeeltenissen boven de grot te Pringali.

Foto 1. Eenvoudige dolmen te Pakaoeman.

Foto 2. Versierd „grafteeken” te Telagasari.

Foto 3. Deksel met inschuifraam van een sarcophaag te Kretek.

Foto 4. Deksel van een sarcophaag met ingegrifte ovalen in kruisverband te Kretek.

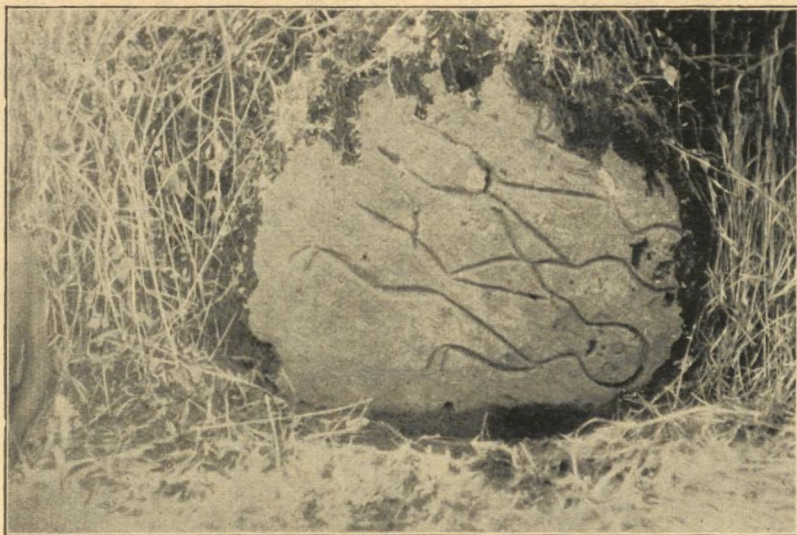

Foto 5. Fragment van een sarcophaag met ingegriffelde primitieve menschenfiguren te Kemoeningan.

Foto 6. Versierde sarcophaag te Kretek. Aan het bovengedeelte ziet men het lijstwerk waarop de deksel past.

Foto 7. Grot te Soekaredja.

Foto 10. Monolithen te Pakaoeman.

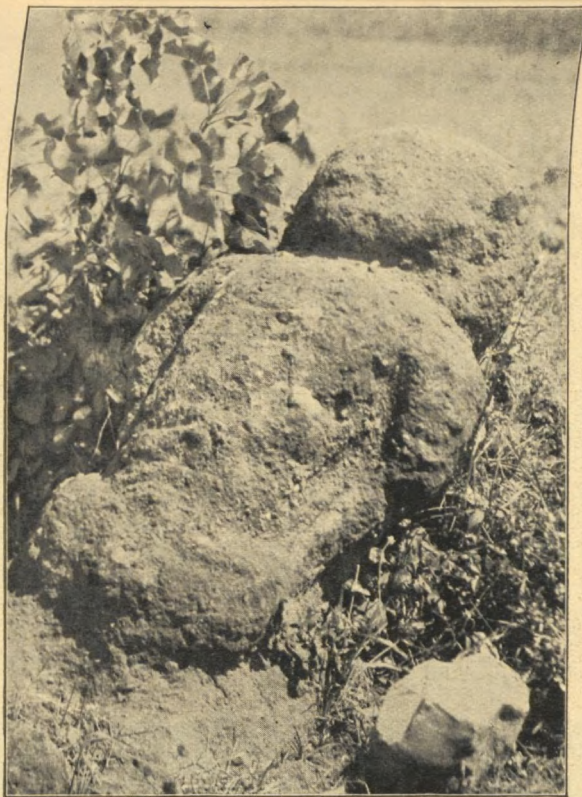
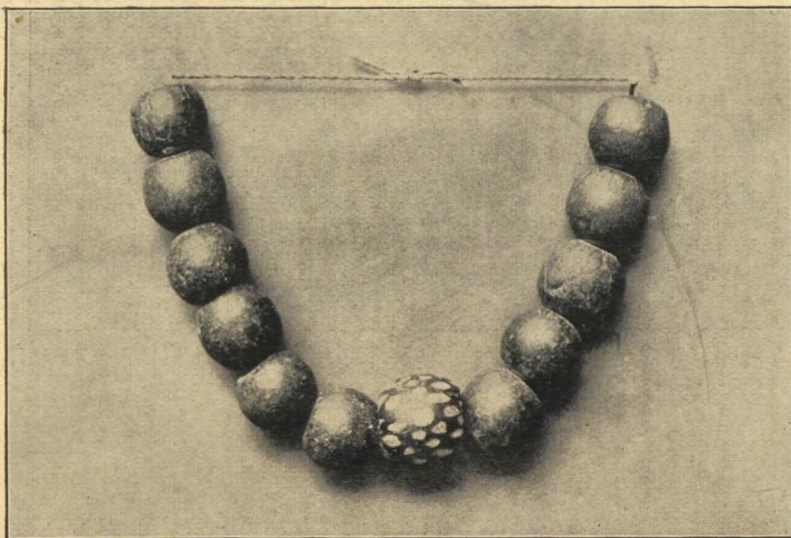

Foto 8. Polynesisch beeld te Pakaoeman.

Foto 9. Beeld te Soekasari.

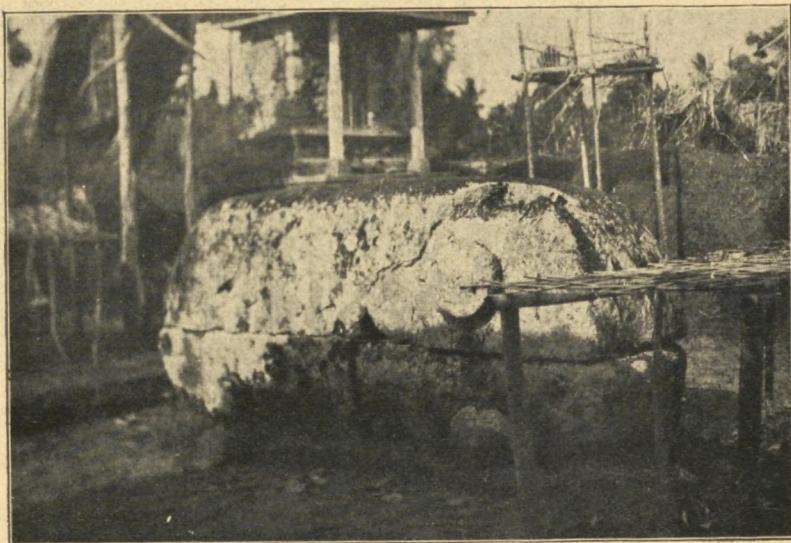

Foto 13. Sarcophaag op Bali.

Foto 14. Grot te Soember Kokap.

Foto 15. Polynesisch beeld te Kamal.

OPGAVE DER MEGALITHISCHE OVERBLIJFSELEN IN BESOEKI.

1. (Steinmetz No. 27) Desa Nangkaan. Steenen doodkist, op haar zijde liggend, met ernaast een steenen deksel, met een opening in het voeteneind in den vorm van een gelijkbeenig trapezium. Op een der laatste Europeesche erven van Bondowoso aan den weg naar Djember bij brug No. 700.
2. (S. 28) Desa Nangkaan, steenen doodkist met eenvoudige lijst. Nabij het vorig nummer Westelijk van den grooten weg, op een heuvel.
3. (S. 29) Desa Tjorahpoh. Negen steenen doodkisten, richting O. W. eenige deksels verspreid in tegalans.
4. (S. 31) Desa Sentong, Monolith in den vorm van een afgeknotten kegel. Op het bovenvlak in het midden een half-bolvormige verhevenheid.
5. (S. 32) Desa Sentong. Kleine steenen doodkist, lengte 1.31 M. Richting O. W. Nabij de Kali Sampéan.
6. (S. 58) Desa Tegalampel. Steenen doodkist, gebroken (Niet meer aanwezig).
7. (S. 15) Desa Toenggoelangan. Fragment van steenen doodkist met ingegrifte geometrische figuren. volgens afb. 4c.
8. (S. 13) Idem. Idem. vlg. 4a.
9. (S. 14) Idem. Idem. vlg. 4b.
10. Idem. Idem. vlg. 4d.
11. (S. 18) Desa Mandira. Grot met lage doch breede ingang, binnen-waarts zich verruimend tot een groot vrij regelmatig gewelf. Overblijfselen van een bevloering van bakstenen en wada blokken.
12. (S. 64) Desa Pedjatèn. Kleine steenen doodkist, op haar zijde liggend. Geen deksel.
13. (S. 51) Desa Kretek. Steenen doodkist met ingegrifte ovalen in kruisverband. Verdere brokstukken in de nabijheid, waarvan een versierd met ingegrifte menschenfiguur (Thans niet meer te herkennen).
Op een ander en relief, drie schijven onder elkaar, waarvan de middelste de grootste is.
14. (S. 50) Desa Kretek. Aan de andere zijde van het voetpad, een deksel (?) waarin in het midden een paar treden zijn uitgehouwen. Misschien een steenen zetel.
15. (S. 46) Desa Kretek. Iets Noordelijker hiervan, verschillende fragmenten van doodkisten, waar van op een, en relief, een visch met dikke kop is afgebeeld (Niet meer terug te vinden).
16. (S. 45) Desa Kretek. Groote steenen doodkist met lijstwerk. Richting O. W. Op het Oostelijk deel (hoofdeinde) en relief zes menschen en een tweetal dierenfiguren.
17. (S. 62) Desa Pagoewan. Onregelmatige grot in de loodrechte wand der Kali Sampéan. Hoogte 2 M., breedte 3 M., diepte 1½ M.
18. (S. 63) Desa Traktakan. Grot nabij de kali Sampéan, in de nabijheid van het vorig nummer, doch meer stroomafwaarts en aan de andere zijde der kali. Breed 5 M., diep 6 M., hoog 0.90 M.
19. (S. 54) Desa Kokap. Onregelmatige grot in den wand van een zijdal der Kali Sampéan. Zeer diep, waarschijnlijk natuurlijk. Door de grot stroomt water (foto 14).
20. (S. 55) Smbr. Penang. Goewa Amperi. Zeer lage grot, hoogte 0.50 M. Diepte 2 M. Vrij regelmatig gewelfd. Deze grot ligt in den wand van een ondiep ravijn.
21. (S. 56) Smbr. Penang. Goewa Kesambek. Een dertig tal maters verwijderd van het vorig nummer, een tweede grot, gelijkend op de vorige doch breeder en lager.
22. (S. 37) Desa Gentong. Tjeding. Een gewelfd hol met vierkante opening. Hoogte 1 M., breedte 1.14 M. diepte 2.16 M. Op den bodem heeft zich water verzameld.
23. (S. 38) Desa Gentong. Vlak naast het vorig nummer een tweede, kleiner hol.
24. (S. 40) Desa Kemoeningan. Boven de desa verschillende fragmenten van steenen doodkisten, aan de linker zijde van het voetpad. Rechts van het pad en iets Noordelijker op een plateau een achttal zwaar geschonden doodkisten.
25. (S. 41) Desa Kemoeningan. Op een der doodkistenfragmenten van het vorig nummer, rechts van het voetpad, op het hoofdeinde, een voorstelling van een mensch en daarboven van een dier (niet teruggevonden).
26. (S. 41) Desa Kemoeningan. Op het voeteneinde van het fragment van vorig nummer, twee ingegrifte menschenfiguren. Beide hebben een puntbaard.
27. (S. 42) Desa Kemoeningan. Iets Zuidelijker, verschillende brokstukken van een kist. Op een daarvan een onduidelijke afbeelding van een menschelijk figuur met opgeheven armen.
28. (S. 71) Desa Gentong. Doekoeh Blongan. Een gewelfd hol. Aan den ingang een lijst. Hoogte 0.93 M., breedte 0.93 M., diepte 2.6 M. In het hol heeft zich water verzameld.
29. (S. 72) Desa Gentong. In de nabijheid van het vorig nummer, een gat in den wadasbodem, overeenkomende met den vorm van een doodkist. Lengte 1.90 M. breedte hoofdeinde 0.90 M. Voeteneinde 0.58 M, diepte 0.70 M. Richting O. W.
30. (S. 90) Desa Wanakoesoema. Deksel van een steenen doodkist direct op den wadasbodem rustend.
31. (S. 25) In de nabijheid van het vorig nummer. Een kop met uitpuilende oogen en slag tanden. Grootste omtrek 0.91 M. Gehouwen uit lichtgele wadas (niet meer aanwezig).
32. (S. 92) Desa Wanakoesoema. Noordelijk van het vorig nummer; een beeldengroep van gele wadas gehouwen, voorstellend zeer primitief drie menschelijke figuren (man, vrouw en kind?) Niet meer aanwezig. Indertijd opgezonden naar het Oudheidkundig Museum te Batavia, doch ook aldaar niet meer aanwezig.
33. (S. 93) Desa Nagasari. Groote steenen doodkist. Geschonden. Afmetingen binnenwerks: diepte kist 1.53 M., lengte 2.44 M., breedte voeteneinde 0.60 M., breedte hoofdeinde 0.83 M. Richting O. W. Eenige onbeduidende beenfragmenten.
34. (S. 94) Desa Nagasari. Grot in den vorm van een doodkist, lengte 1.73 M.
35. (S. 95) Desa Nagasari. Een hol, waarschijnlijk een graf. Breed 1.12 diepte 2.05 M.
36. (S. 96) Desa Nagasari. Grot in de nabijheid van het vorig nummer. Primitief lijstwerk. Grondvlak waterpas, waarvan in het midden een rond onregelmatig gat met een middellijn van 0.32 M. en een diepte van 0.60 M. Ingang boogvormig.
37. (S. 97) Desa Nagasari. Deksel van een steenen doodkist, rustend op den wadasbodem. Hierbij een sluitsteen. Lengte deksel (van binnen gemeten) 1.98 M.
38. (S. 85) Desa Pakesan. Steen in den vorm van een halve klapperdop. Hoogte 1.65 M. Aan de Noord-west zijde en relief een vrouwenfiguur met omhooggeheven armen. Het grondvlak van den steen is vlak. Boven bevindt zich een klein rond gat.

39. (S. 84) Desa Pakesan. Kleine steenen doodkist, een vijftigtal meters van vorig nummer verwijderd, van binnen zeer smal 0.52 M.
40. (S. 82) Desa Pakesan. Eenige monolithen in den vorm van afgeknotte pyramiden.
41. (S. 83) Desa Pakesan. Een smalle doch hoge grot in den bergrug Woeloehan.
42. (S. 81) Desa Petjelongan. 1 dierenmuil van fantastischen vorm van gebakken steen en een olijfkleurige schotel, de rand golfvormig uitgesneden, beide voorwerpen bevinden zich thans in het museum te Batavia (No. 744 en No. 2004). Voorts eenige gouden voorwerpen.
43. (S. 86) Desa Telagasari. Een grafteeken.
44. Desa Telagasari. Een grafteeken, waarop aan de Noordwestzijde en relief een vrouwenfiguur is afgebeeld met opgeheven armen.
45. (S. 87) Desa Telagasari. Vier steenen afgeknotte kegels, tezamen een vierkant vormend, met zijden van 3.5 M.
46. (S. 88) Desa Telagasari. Een massieve deksteen van een grafteeken. Aan het hoofdeinde een gleuf voor den sluitsteen.
47. (S. 89) Desa Telagasari. Een grafteeken. Iets kleiner dan nummer 43. Afmeting deksteen: lengte zijden 2.43 M, voeteinde 1.69 M.
48. (S. 73) Desa Tal, doekoeh Salak. Een gewelfde grot. Hoog 0.59, breed 1.32 M., diep 2.50 M. Vloer waterpas. Bij den ingang overblijfselen van lijstwerk.
49. (S. 74) Desa Tal. In den rotswand een (offer) gat in den vorm van een parallelepipedum.
50. (S. 75) Desa Tal. Een twintigtal meters boven No. 48, een tweede grot met een platform ervoor van 2 M. breedte. Ingang van de grot zeer klein en voorzien van een driedubbel lijstwerk. Afmetingen ingang, binnen de deurposten: hoogte 0.72 M., breedte 0.50 M., dikte drempel 0.44 M. Binnen de grot aan beide zijden kleine gewelven. Voorts eenige bewerkte waqasbrokken.
51. (S. 99) Desa Soekaredja, doekoeh Smb. Tjanteng. Grot in het bovengedeelte van het ravijn Angkrek. Doorsnede van dit hol driehoekig. Bij de snijlijn der opstaande zijde een gedeelte van den rotswand uitgespaard, dat als een topbalk van voren naar achteren loopt. Breedte ingang 4.5 M., hoogte 5 M. Bij den ingang overblijfselen van lijstwerk.
52. (S. 100) Desa Soekaredja. In de grot bevonden zich eenige overblijfselen van een vrouwelijk beeld. Thans niet meer aanwezig.
53. (S. 101) Desa Soekaredja. Binnenwaarts in den linkervand van de grot, en relief een jaartal ((Çaka 1283 = A. D. 1361). Hoogte der cijfers 0.27 M. en 0.15 M.
54. (S. 102) Desa Soekaredja. Iets meer binnenwaarts, naast het jaartal, een groote realistische Kalakop, met uitpuilende oogen en geopende mond met slaganden. Hoogte van den kop 1.20 M., breedte 1.25 M.
55. Pringtali. Een kleine grot in den loodrechten wand van de tjarah Klompakang. Zeer ondiep (1 M.) en 1 M. breed.
56. Pringtali. Boven deze grot eenige zeer primitieve figuren deels ingegrift, deels en relief. Deze figuren moeten voorstellen: een hagedis, mensch, slang, vogelkop.
57. Desa Pakaoeman (Tasnan). Eenvoudige dolmen op het erf van een inlander. Reeds geopend. Volgens ooggetuigen werden hierin eenige beenderenfragmenten van een mensch aangetroffen alsmede een kralen snoer. De kralen zijn thans in mijn particuliere verzameling. Richting O.-W.
58. Desa Pakaoeman. Tasnan. In de tegalan's verspreid, een tiental steenen doodkisten, zeer ruw gehouwen en weinig diep. De deksels zijn er van afgeschoven en liggen er meestal niet ver vandaan. Sommige kisten hebben zeer kleine afmetingen (lengte 1 M.), misschien voor kinderen. Richting O.-W.
59. Desa Pakaoeman. Een grafteeken, reeds geopend en zwaar geschonden. Bij uitzondering is het deksel ook uitgehold als van de steenen doodkisten. Richting. O.-W.
60. Desa Pakaoeman. Een Polynesisch beeld.
61. Desa Pakaoeman. Monolithen in den vorm van cylindrs, kegels enz. Op het bovenvlak een halve bol. Andere monolithen bestaan uit twee kegelvormige uitsteeksels met een gemeenschappelijk onderstuk. Op een tweetal plaatsen bevinden zij zich nog in de oorspronkelijke opstelling, n.l. in een rechthoek. De andere liggen meest langs een voetpad verspreid.
62. Desa Maésan. Een viertal monolithen als vorig nummer.
63. Desa Adjoeng (Kalisat) een klein dolmenachtig graf. Achter de adminstrateurswoning der B. T. M.
64. Desa Adjoeng (Kalisat). Een kegelvormige steenblok van 1 M. hoogte. Bovenin bevindt zich een rond gat. Misschien om een graansoort te ontbolsteren. Een twintigtal meters van het vorig nummer verwijderd.
65. Desa Garahan, Pasaralas. Eenige dolmen, waarvan er twee geopend zijn tijdens den aanleg van de spoorlijn Kalisat-Banjoewangi. Behalve menschelijke resten zijn hierin gevonden kralen, een gouden ringetje en eenige steenen voorwerpen van neolithischen oorsprong.
66. Desa Soekasari. Een Polynesisch beeld op een erf van een Chinees aan den grooten weg.
67. Desa Soekasari. Een ruw steenen beeld aan de andere zijde van den grooten weg bij een begraafplaats. Bevindt zich thans in mijn particuliere verzameling.
68. Desa Kamal. Een Polynesisch beeld. Vrouwelijk.
69. Desa Kamal. Een Polynesisch beeld eenige honderden meters van het vorig nummer verwijderd. Bevindt zich thans in mijn particuliere verzameling (foto 15).
70. Desa Ardjasa. Een graftombe bestaande uit dunne steenen platen. Reeds geopend.
71. Desa Ardjasa. Een tweetal kegelvormige monolithen met er boven op een halve bol. Naast het station Ardjasa.
72. Desa Ardjasa. Een steenen voorwerp met een rond gat bovenin, waarschijnlijk tot het ontbolsteren van een graansoort.
73. Desa Ardjasa. Eenige monolithen met halven bol op het bovendeel in den vorm van een halven bol. Voorts een steenen voorwerp met twee uitsteeksels. Op elk hiervan bevindt zich een halve bol.
74. Desa Baratan. Een tweetal monolithen. Op het bovengedeelte een verhevenheid in den vorm van een halven bol.

Hadji Hasan Moestapa.

HADJI HASAN MOESTAPA'S ADATGEBRUIKEN DER SOENDANEEZEN

vertaald door

R. MEMED SASTRAHADIPRAWIRA.

Inleiding.

Toen mij door de Redactie van dit tijdschrift het vereerende verzoek werd gedaan om het boek van Hadji Hasan Moestapa, in leven Hoofdpanghoeloe te Bandoeng, getiteld: *Bab adat-adat oerang Priangan djeung oerang Soenda lian ti eta*, voor Djåwå in het Nederlandsch te vertalen kreeg ik het gevoel alsof er een groote last op mijn schouders werd gelegd, daar ik maar al te goed wist, dat het overbrengen van een half-wetenschappelijk werk in een vreemde taal geen sinecure is, vooral niet wanneer de origineele tekst geschreven is op een wijze, zooals bovengenoemde Hoofdpanghoeloe het heeft gedaan.

De auteur toch verstond heel goed de kunst om, in tegenstelling met andere goede schrijvers, zijn gedachten op een voor niet-ingewijden onbegrijpelijke manier uit te drukken. Stijl zit er niet in; het is een chaos van neergeschreven gedachten met noten van halve pagina's lengte, bedoeld als toelichting op een of andere moeilijk te begrijpen zin, doch die „toelichting” zelf behoeft vaak een nog duidelijker verklaring.

Ziet hier mijn teleurstellend oordeel over genoemd werk, althans vanuit literair standpunt bezien, en ik ben er van overtuigd, dat er zeer velen zijn, die met mij deze zelfde meening zijn toegedaan.

Desniettegenstaande heb ik de mij opgelegde moeilijke taak met blijmoedigheid aanvaard, omdat ik van het nut ervan doordrongen ben. Immers het boek, dat van wege den moeilijken stijl ongenietbaar is en bijgevolg onder mijn landgenooten over het algemeen niet die waardeering heeft gevonden, waarop het — in overeenstemming met de belangrijkheid van zijn inhoud — aanspraak heeft, zou op den duur wel in vergetelheid kunnen geraken, terwijl het gevaar

ook niet denkbeeldig is, dat de meer en meer verwesterschte jongere generatie over eenige jaren zelfs van het bestaan ervan onkundig zal zijn. Door het boek in het Nederlandsch te vertalen, waardoor de inhoud onder de aandacht komt van wetenschappelijk georiënteerde personen, waartoe de lezers van Djåwå over het algemeen behooren, mag men ongetwijfeld verwachten, dat de kennis hiervan, voornamelijk voor de niet-inheemschen, in ruime mate zal kunnen bijdragen tot het beter begrijpen en waardeeren van den Soendanees.

Zooals uit den titel blijkt, handelt het boek over adatgebruiken van het Preanger-volk in het bijzonder en den Soendanees in het algemeen. Het zijn dus typische Soendaneesche opvattingen en gebruiken, welke door genoemden schrijver vlijtig zijn verzameld en toegelicht, zij het, wat het laatste betreft, ook minder geslaagd. Het bestaat uit 12 hoofdstukken met eenige bijvoegsels, gemerkt met de letters a tot en met q. Ik heb getracht den tekst zoo getrouwelijk mogelijk weer te geven, doch mocht de vertaling aan duidelijkheid veel te wenschen overlaten, dan is het euvel te zoeken in het volgende:

a. of de tekst is niet voor een duidelijker uitlegging vatbaar, b. of de bedoeling van den auteur is niet juist begrepen of geraden.

Daarom wensch ik hierbij al daadlijk de verklaring af te leggen, dat de door mij geleverde vertaling geen aanspraak op volmaaktheid kan maken; het is slechts een poging om den inhoud van het werk ter kennis van belanghebbenden te brengen, hopende op een waardeering hunnerzijds voor den man, die met veel moeite en ijver de adatgebruiken van zijn volk in zijn eigen taal heeft te boek gesteld.

Voorwoord.

Het woord adat is van Arabischen oorsprong en heeft in het Soendaneesch de beteekenis van: *gewoon* (*biasa*), *alledaagsch* of *niet bijzonder* (*djamak*) en *algemeen* (*ilahar*), waarmee bedoeld wordt alles, wat steeds of regelmatig bij levende wezens aangetroffen wordt. Zoo spreekt men van „*koeda aloes adatna*”, een paard dat geluk-aanbrengende eigenschappen heeft, en omgekeerd van „*koeda goreng adatna*”, een paard met ongelukaanbrengende eigenschappen; dit zegt men echter nooit van hout, steen of iets dergelijks.

Het Arabische woord adat is in beteekenis dus bijna gelijk aan *tabe'at*.

De adat in het algemeen dient om onzen levenswandel te verbeteren (verfijnen), wat noodig is om zooveel mogelijk in goede verstandhouding te leven met andere menschen, die dezelfde gewoonten er op na houden, die in dezelfde desa of hetzelfde land wonen, denzelfden godsdienst belijden, of aan gelijke landswetten onderworpen zijn. Het resultaat daarvan is, dat men tot „*djëlëma përtëngahan*” ¹⁾ behoort en zich aan de gewone omgeving goed aanpast. Van zulke menschen kan niet gezegd worden dat zij de orde, de gewoonten, de eigenaardigheden of gebruiken schenden.

Wanneer men evenwel opzettelijk die gewoonten, gebruiken enz. saboteert, b.v. door het dragen van een jas met de voering naar buiten, of het dragen van een hoofdoek op ongewone wijze, dan wel door al te opgesmukt of al te schunnig gekleed te zijn, of door dingen te zeggen, die anderen niet zouden zeggen, dan wel in zijn doen en laten anders te zijn dan zijn's gelijken, dan treedt men uit den kring van menschen, die wel de adat in acht nemen ²⁾.

Noot van den vertaler:

1) Tegenstelling van „*djëlëma doesoen*” (iemand die geen manieren kent).

Noot van den vertaler:

2) Letterlijk staat in den tekst: *eta djëlëma kaloe ar tina kalangan adat rasiah sabatoerna*. Wat de auteur hier met *rasiah* bedoelde, is mij niet recht duidelijk. *Rasiah* beteekent immers: geheim.

Ook is er b.v. een adat ten opzichte van steenen (*batoe angkik* of *Selong*), d. w. z. dat men er een gewoonte van maakt deze soort steenen als *mata ali* (ringsteenen) te gebruiken. Deze gewoonte ligt echter niet opgesloten in den steen als zoodanig, maar komt voort uit den gebruiker; men spreekt dan van *pirasat* of *tjatoerangga*, dan wel van *tandjêk* of *përbawa*; men zegt ook *tëpoesan* of *maoenat*. B. v. een stuk ijzer, dat tot een of ander wapen is gemaakt, zooals: een kris, een sabel, een zwaard, wordt geacht den bezitter geluk aan te brengen, zoodat men voorspoed ondervindt in zijn stand, in den handel of op reis. Dit alles is van onze voorouders overgeleverd, en een dgl. voorwerp wordt door bijgeloof (*tahajoel ati*) en het er ingestelde vertrouwen als *djimat* (amulet) of *kaboejoetan* (heilig voorwerp) beschouwd, door hen die er in gelooven.

Ook zijn er vogels, paarden, hanen, katten met driekleurige haartooi, waarvan men gelooft dat ze ter bereiking van het een of ander doel nuttig zijn voor den bezitter.

Dit alles is geen adat waaraan men geloof heeft te hechten, doch het is adat uit het bijgeloof ontstaan. Men kent in het Soendaneesch het spreekwoord: *koeat adat batan warah* (*adat bawa ti koedrat*). Men zegt dit van iemand die steeds voorspoed en geen tegenspoed wenscht te onder vinden, die alleen aangename doch geen onaangename dingen wil beleven, die slechts voordeel en geen nadeel wil deelachtig worden, die in hoog aanzien geraken wil, maar geen vernedering wenscht te ondergaan; dit alles is zijn *adat bawa ti koedrat* (natuurlijke aanleg), die veel sterker is dan een later tot adat geworden gewoonte, welke aangeleerd is, omdat de eerste oorspronkelijk is en stevig geplant in het hart van dengene, die de nieuwe adat leert. Vooral als iemand niet verschilt van zijn's gelijken, zal men van hem zeggen: *moal ngarobah adat bawa ti koedrat* of *ti bali bawa ngadjadi*, dan wel *adat isëli* of *pitoein*,

wat men ook *ti tapel Adam* noemt, of *adat poesaka*, dan wel *ti wiwitan bibit boeit*: hij zal wel niet van de oorspronkelijke adat afwijken.

Men geeft anderen soms de volgende vermaning: „*Oelah poho kana kadar, takdir, ka bali geusan ngadjadi, ka asal ka pitoein, bibit-boeit, kawiwitan oerang*, hetgeen zeggen wil: „Vergeet Uw kadar (voorbeschikking), Uw oorsprong enz. niet”. In het Javaansch spreekt men van: *Oelah (adja?) adam lalining tapel*, welke vermaning men aan eigen bloedverwanten of menschen van denzelfden landaard pleegt te geven. Men zegt ook tegen iemand, die een valsch gebit heeft, dat niet erg duurzaam is, of tegen een man op leeftijd, die zijn grijze haren uittrekt, doch die weer

aangroeien, het volgende: „*Moal bisa ngoembah damelan koedrat*”, Gij kunt hetgeen door de koedrat is geschapen, niet wasschen (veranderen).

Indien een tot adat geworden gewoonte later in conflict komt met de „*adat asal bawa ti koedrat*” ¹⁾, dan zal de eerste door de laatste worden verdrongen, wijl eerstgenoemde adat — al zit deze ook reeds diep ingeworteld — slechts een aangeleerd iets is, dat gewoonlijk door den oorspronkelijken aanleg wordt te niet gedaan, in welk geval men dan zegt: „*koeat adat batan warah, oetjing njandingkeun paisan*” (De adat is sterker dan de aangeleerde gewoonte, zooals blijkt uit het spreekwoord: de kat die visch in een paisan naast zich heeft) ²⁾.

HOOFDSTUK II.

Over aangeleerde adat.

Het doel van dit boek is de mededeeling van aangeleerde gewoonten, die reeds een vast karakter hebben aangenomen en die zoozeer overeenkomen, zoowel met het geloof van dengene die ze onderricht als van hem,

die ze leert kennen, dat deze gewoonten tot adat zijn geworden en op den duur niet gemakkelijk te schenden zijn; want wie ze opzettelijk overtreedt, zal door andere menschen voor: *djëlëma koerang marwah (koerang ingëtan hade)*— van Lotje getikt,

(Vervolg noot 1).

geven: „dat is de macht (kawasa) van het geld”, maar niet „de koedrat van het geld.”

Daarom zegt men ook: „*Enja-ñjana mah kawasaning Goesti Allah*”. In werkelijkheid is de macht van God, wijl het geloof slechts tot zoover reikt.

Men gebruikt het woord *koedrat* in bijna dezelfde betekenis als *takdir*. Zoo geschiedt ongeluk of dood buiten den wil van den mensch; als het ons overkomt, zegt men stellig: „*Geus tēpi ka takdirna atawa kana djangdjina, atawa kana adjalna*” de takdir is gekomen, of: men komt tot zijn bestemden tijd, dan wel: zijn einde is gekomen”. Eens had ik een bevel ontvangen van hoogerhand, toen er een zeer besmettelijke ziekte heerschte, de pokken, welk bevel aldus luidde: „*Pangoeloe, misti ngadjaga tepana panjakit, parentahan ka djalma-djalma, koedoe beberesih tempat-tempat, soemoersoemoer, kahakananz, maleh sabisa-bisa tjarek noe kapapatenen montong rioengan njatoe, ngopi di noe paeh. Pangoeloe atiz oelah boga omong „takdir”. Naon takdir? Ngarti?*” Diwangsoelan: „*Mangga*”, Pangoeloe, gij moet het besmettingsgevaar van de ziekte helpen tegengaan, gelast de menschen, dat zij hun woonerven schoon maken, evenzoo hun waterputten, hun eten, ook moet gij de bloedverwanten van den doode zooveel mogelijk verbieden een offermaaltijd te houden. Pas op, Pangoeloe, beweer niet dat het takdir is. Wat is takdir? Begrijpt ge wat dat is?” Ik antwoordde: „Zoo als gij wenscht”.

Opmerking van den vertaler.

2) Met dit spreekwoord wil men te kennen geven dat al is een kat ook zoo goed gedresseerd, haar diefachtig karakter echter niet te veranderen is, want zoodra zij wat lekkers ziet, zal zij het toch bemachtigen; gewoonte is een tweede natuur.

Noot van den schrijver:

1) Koedrat is een Arabisch woord. Het is bezwaarlijk om dit woord met ander dan Arabisch letterschrift te schrijven. In het Soendaneesch heeft het — onverschillig in welk schrift geschreven — de beteekenis van: *pangabisa* (kunde of kennis) en *pangawasa* (macht).

Omdat het een Arab. oorsprong heeft, heeft het een religieus karakter; het behoort als No. 7 tot de 20 sipat's (sipat doea poeloeh). Het woord koedrat heeft in het Soendaneesch de beteekenis van: *macht en kunde*, doch aangezien men niet weet, wie die macht en die kunde bezit, is men geneigd uit bijgeloovigheid te zeggen: het is onmogelijk dat die niet bestaat. Men noemt den machthebber, die bedoelde dingen heeft geschapen, God (Goesti Allah), want de ervaring heeft geleerd dat alles wat men waarneemt, beheerscht wordt door een macht, waarvan men in het volgende spreekwoord een duidelijke verklaring kan vinden: „*Oeteuk tongo, walangtaga sadjërning desa aja dina pangawasa menak*”, hetgeen zeggen wil, dat alles zelfs de kleinste dingen die in de desa aanwezig zijn onder de macht van den menak (het Inl. bestuur) staan.

Nu is tongo een heel klein beestje, een soort mijt, die in de huid van een mensch kan dringen; de hersenen van dit beestje zijn natuurlijk zeer klein. De walangtaga is een soort hondenluis, een klein en zwart beestje dat bij het bijten op de huid jeuk veroorzaakt.

Men kent evenwel den mensch en het dier nimmer die macht en kunde toe, die boven is bedoeld. Men zegt nooit: „Dit huis is gebouwd door de koedrat van den heer N.” Die heer N. heeft echter wel degelijk macht en kunde (kawasa, pangabisa). Als men zegt: „Het huis van den heer N. is mooi”, dan zal men daarvan de volgende verklaring

worden uitgemaakt en van zoo iemand zegt men gewoonlijk: *djatmika, atawa teu loembrah djeung batoer atawa mintjoelak, atawa miwah*, excentriek, zelfs al neemt hij de *adat bawa ti koedrat* tegenover iedereen goed in acht: de allen gemeenzame oorspronkelijke aanleg, die nog niet door nieuwe opzettelijk toe te passen gewoonten is gewijzigd; in wezen is *adat bawa ti koedrat* dus geen adat waarvoor men een zekere *niat* (Arab. = voornemen) moet hebben.

Als iemand zich voorneemt opzettelijk den schijn te wekken alleen oorspronkelijke adat te bezitten, dan zullen andere menschen meenen dat hij krankzinnig is, daar hij de dieren tot voorbeeld neemt.

Bovenbedoelde verandering zal evenwel plaats vinden als men er een gewoonte van maakt, alle vermaningen van ouders, leermeesters en den vorst ¹⁾ ter harte te nemen, want deze geven goeden raad, ter verrijding van ongeluk, schuld, zonde of onheil; daarom zegt men van iemand, die zich zelf in het ongeluk stort: *bangkawarah* of *ngamaha papatah* dan wel *doraka ti kolot* of *kawalat koe papatah*, hij is ongehoorzaam, of: hij slaat goeden raad in den wind, dan wel: hij laadt den vloek van zijn ouders op zich, of: hij ondervindt den kwaden invloed van het niet opvolgen van goeden raad. Maar aangezien de oorspronkelijke adat gewoonlijk over den nieuwen zegeviert, zegt men: *da geus tēpi kana*

takdirna kana tjilaka ²⁾, het is nu eenmaal tot zijn ongeluk zoo voorbestemd.

Tot degenen, die bevoegd zijn dit onderrecht te geven, behooren allen, die ouder zijn dan zij, die dat onderricht behoeven, voorts die groote ervaring ³⁾ bezitten (*gede loeangna*), die veel ondervinding hebben, of die nauw door den band des bloeds zijn verbonden; gedreven door liefde voor hun jonge familieleden, opdat dezen de adat, welke door andere menschen algemeen wordt in acht genomen, opvolgen (*noe oemoem djeung batoer, atawa tjara desa*).

(Het Soendaneesche woord *tjara* gebruikt men gewoonlijk in dezelfde beteekenis als *saperti* = *zooals*, of *als*, althans ten opzichte van een handeling of een gedachte. Een soortgelijk woord is *kawas*, dat dezelfde beteekenis heeft als *saroepa* = aan elkaar gelijk. Nog een ander woord is *djiga*, dit zegt men alleen van kleur, vorm enz. terwijl *asa* van *rasa* komt, hetgeen smaak of gevoel beteekent en *sada* van *sora*; *sora* = *geluid*, *stem*). Daarom spreekt men ook hier van *tjara*, waarmede handelingen bedoeld worden, die algemeen en door iedereen worden verricht. Het geven van onderricht hierin geschiedt soms op eigen initiatief, door zich voorbeeldig te gedragen; dit voorbeeldig gedrag dringt door in het hart van de jongeren, zoo degene althans, wiens handel en wandel zij tot voorbeeld hebben geno-

Noot van den schrijver:

1) *Papatah kolot* noe *djadi goeroe kalakoean* hade (de raad van ouders die leermeesters zijn, is goed, of: de raad van ouders is de bron van het goede *), waarvan zij het nut (aangename gevolgen) reeds hebben ondervonden. De basis waarop de raad van onze ouders berust is: *kolot mah noe ngamimitian*, *noe ngora noe ngalakonan*; *kolot mah ngan mihape tjeuli*, *mihape mata*, de ouders zijn het die het begin hebben gemaakt, de jongeren hebben het te aanvaarden; de ouders willen niet hebben, dat zij iets te hooren krijgen dat onaangenaam voor het oor is en iets zien, dat onaangenaam voor het oog is.

*) Opmerking van den vertaler:

In dit geval zou *goeroe* geen leermeester, doch voornaamste of bron beteekenen.

Noot van den schrijver:

2) Ofschoon de raadgevingen niet verkeerd zijn, spreekt men, indien deze komen van iemand, die onbevoegd is vermaningen te geven, van: „*bisa wae mapatahan tatjan tjoekeop keur sorangan*”, andere menschen geeft hij wel een vermaning, maar voor zich zelf weet hij geen raad.

3) Men stelt de beteekenis van het woord *loeang* gelijk aan *loeangan*, dit laatste is een grafkuil voor het begraven van dooden; *loeangan* of *roeangan* wordt uitsluitend gebruikt in deze beteekenis, omdat het ontleend is aan de „*basa siloka Soenda*” (verbloemde taal). Immers, in de *basa siloka* beteekent *majit*: hij, die tijdens zijn leven groote droefheid heeft ondervonden (?). Het spreekt van zelf dat de jongeren steeds worden vermaand datgene te doen wat blijdschap kan brengen en datgene na te laten, hetgeen droefheid kan veroorzaken. Vandaar dat men (in het Soend.) een spreekwijze heeft, die men spottenderwijs bezigt tegen een gestudeerde jonge man, die geen werk heeft kunnen vinden: „*gede daloeangna, koerang loeangna*” (groot is zijn grafkuil, maar gering is zijn ervaring).

Opmerking van den vertaler:

Voor zoover ik weet, is *daloeang* geen grafkuil, doch: van boomschors vervaardigd papier, dat in den ouden tijd als schrijfmateriaal werd gebruikt. Tegenwoordig heeft men er nog veel overblijfselen van, meestal in den vorm van een omslagvel van een of ander boek.

Ook oude wawatjans die op *daloeang* geschreven zijn, bestaan nog. *Gede daloeangna, koerang loeangna* wil dus zeggen: Groot is zijn kennis (die hij heeft opgeschreven o. die hij uit boeken heeft geput) maar gering is zijn ervaring

men en in wien zij vertrouwen stellen, inderdaad een voorbeeldig mensch is.

Soms maakt men bij het geven van een vermaning gebruik van de tactiek, die de voorouders pleegden toe te passen, bestaande in het vertellen van vrees-aanjagende verhalen, met het doel de vermaande persoon bang te maken ¹⁾, of men spiegelt hem allerlei heerlijkheden voor, als aansporing tot het doen van goede dingen, tot versterking van het geloof en tot vermindering van het kwade. Zoo geeft men een kind de volgende vermaning: „Zit niet op een wan”.

Dan vraagt het kind: „Waarom?”

De vader of moeder antwoordt: „*Pamali*” (Het is verboden).

Het kind vraagt weer: „Wat zullen dan de gevolgen zijn?”

Dan zegt de vader of moeder: „*Nahakoedoe dipëtjeh esena bae?*” (Moet ik dan de pit er uit halen? of: Moet ik je alles verklaren?).

En als het kind op de gevraagde verklaring aandringt, waarom het verboden is, dan snauwt de vader of moeder het kind de volgende woorden toe: „Gij loopt de kans in een vreemd land te sterven!”

Behalve „*pamali pondok*” (verboden, die in een paar woorden vervat zijn), zijn er nog andere handelingen, die ongunstige gevolgen zouden kunnen veroorzaken (*matak*), zooals: *oelah oelin sandekala bisi kasambët*, *atawa sieun djoerig*, het verbod aan kinderen om buiten te spelen als de zon ondergaat ²⁾; *atawa oelah njatoe haseum-haseum geus boerit*, het verbod om zure dingen te eten tegen het vallen van den avond; *atawa sapërti oelah ngoenghak ka*

kolot, matak doraka, het verbod om oudere menschen te beleedigen, want degene die dat doet begaat een groote zonde; *atawa sapërti oelah ngalengkahan pare (nji-sri)*, *matak kabadi*, het verbod om over padiaren te stappen, omdat degene die dat doet zich den toorn van de Godin van de rijst op den hals haalt, enz. en dat alles heeft ten doel om de kinderen bang te maken voor een ongeluk dat hen onverwachts zou kunnen treffen.

Nadat die verschillende verboden de kinderen tot nadenken hebben gebracht en zij de vermaningen hunner ouders ter harte nemen en bijgevolg geen ongewone dingen doen, zullen zij door hun ouders voor hunne gehoorzaamheid worden geprezen. Men zegt dan: *eta boedak aja bakalna hade daradjatna*, dat kind belooft een gelukkige toekomst te hebben, *sabab adat bawa ti koedrat, ditoemboean koe pangwarah adat noe loembrak* ³⁾, omdat hij zijn oorspronkelijke adat heeft vermeerderd met aangeleerde gewoonten, die algemeen gevolgd worden.

Des te grooter is de lof die men aan kinderen toezwaait, als ze, jongeling geworden zijnde, onderricht krijgen in den godsdienst, die algemeen beleden wordt en die hen tot geluk brengt; men legt hun dan verbodsbepalingen op, zooals *pamali* of *doraka*, waarvan de overtreding tot hun ongeluk leidt, dat hen ten aanschouwe van andere menschen, tot hun eigen schade, treft.

Hetzelfde kan worden gezegd ten aanzien van hen, die de landswetten gehoorzamen. Men heeft er veel voorbeelden van

Noot van den schrijver:

1) Blijken aanschouwelijke angstwekkende of prettige voorbeelden niet voldoende, dan probeert men het met gefantaseerde angstaanjagende of prettige voorstellingen-zoolang (het kind?) niet in staat is op onze vermaningen te antwoorden: omdat zoo nu eenmaal het lot is — fantasieën, die op de werkelijkheid van toepassing zijn. Want wacht men totdat zij kunnen zeggen: „koemaha djaga, atawa koemaha takdir, atawa rëdjeki tara pahili, bagdja teu paala-ala”, wij zullen wel zien wat er van komt, of wat het lot geeft, of: ieder krijgt zijn eigen deel, dan is het, zooals iedere leermeester wel weet, zeer moeilijk om zulke karakters te vermanen.

Opmerking van den vertaler:

Wat Schrijver met de tusschenzin: Samemeh koeat ngadjawab, koe sabab koemaha bagdjana bae, bedoelde is mij niet recht duidelijk.

Opmerking van den vertaler:

2) Men gelooft nl. dat in die tijdsruimte de geesten ronddolen, vandaar dat men zegt: *sieun djoerig* = wees bang voor geesten.

Noot van den schrijver:

3) Men vermeerderd de oorspronkelijke aanleg met goede aangeleerde gewoonten om later gelukkig te kunnen zijn. Er zijn evenwel andere menschen, die den oorspronkelijken aanleg met aangeleerde slechte gewoonten verrijken; waardoor zij later ongelukkig zijn. Het is daarom uit den boeze om alles aan *kadar* (lot) over te laten, omdat nu de tijd is om alles te probeeren ter bereiking van een of ander doel, zoolang men geluk boven ongeluk verkiest. Wel heeft men in het Javaansch een spreekwoord, dat luidt: *Oentoeng betjik oentoeng ala, saking Allah*, doch men wil hiermede alleen te kennen geven, dat de oorsprong van geluk of ongeluk in de koedrat ligt, of de wil van God is.

gezien, dat zulke menschen niets dan voordeel genieten, terwijl omgekeerd zij, die zich daartegen verzetten, niets dan nadeel ondervinden. Vandaar dat men een spreuk kent: *djadi djëlëma teh soepaja asak djeudjeuhan* ¹⁾ *agamana, drigamana, gëde sangka tjoeriga, wiwaha, tëmah wadi, tata, titi, soerti, ati-ati sabisa* ²⁾, *tangtoe beunang diarëp-arëp bagdjana, rëdjëkina, toeroetaneun barajana*, een mensch moet zooveel mogelijk beleidvol en nadenkend zijn, zoowel bij het opvolgen van godsdienstige als van de landswetten, hij moet op gevaar bedacht zijn, moet met bezinning of overleg handelen, hij moet manieren kennen, oplettend, schrande en voorzichtig zijn, wil hij tot voorbeeld zijn van zijn familieleden en voorspoed deelachtig worden.

Als een kind dat een nakomeling is van iemand met onberispelijken levenswandel,

in de maatschappij een goede positie heeft, dan zegt men: *pantës kitoe oge, wantoe-ning anak mërak koekoentjoengan, oejah tara tees ka loehoer* ²⁾, het is niet te verwonderen dat hij zoo is, want zoo een pauw een kuif heeft, zoo ook hij; als het zout vochtig is, wordt niet het deksel, doch de bodem van het vat nat.

De door onze voorouders toegepaste adat dient om de *adat bawa ti koedrat* te verbeteren, opdat men steeds gelukkig blijft tot men oud is geworden en de familieleden dat zullen beleven.

Als hij oud geworden zijn kinderen een vermaning geeft, zal deze ter harte worden genomen, omdat het een raad is van een oud man, die veel ervaring in zijn leven heeft gehad. Dan zal ieder, jong en oud, voelen, dat die vermaning werkelijk ten doel heeft om van hen goede menschen te maken.

HOOFDSTUK III.

Gewoonten en gebruiken bij zwangerschap.

De gewoonten en gebruiken die tot adat zijn geworden, leggen, zoowel aan de ouders als aan andere familieleden, altijd zekere verplichtingen op in de volgende gevallen: 1e. *bevalling*, 2e. *besnijdenis*, 3e. *huwelijk* en 4e. *begravenis*, en deze gewoonten der vaderen worden zoo goed mogelijk geëerbiedigd, onverschillig of men rijk dan wel arm is ³⁾.

Allereerst zal dit hoofdstuk die adat

behandelen, welke in verband staat met de zwangerschap d.w.z. als iemand het geluk heeft een vrouw te hebben, bij wie de teekenen worden waargenomen dat zij over eenigen tijd een kind ter wereld zal brengen, d.i. vanaf het tijdstip waarop de menstruatie ophoudt, waarop dan een toestand intreedt welke „*njiram*” ⁴⁾ wordt genoemd.

Deze wordt bij *awewe darah*, d.i. een vrouw die voor de eerste maal een kind

Noot van den schrijver.

1) *Djeudjeuh* beteekent een lengtemaat, een voet, oorspronkelijk een tijdmaat, doordat men de lengte van de schaduw van een rechtop staand voorwerp mat, waarbij een voet een *djeudjeuh* werd genoemd. Zoo ontstond voor menschen van goeden levenswandel en goed gedrag de uitdrukking: *asak djeudjeuhan*, synoniem met *djêdjêg oekoeranana*, goed van maat, behoorlijk.

Noot van den schrijver:

2) Deze spreekwijze dient om iemand aan te duiden als een afstammeling van een te goeder naam en faam bekend persoon: is de vader een goed mensch, zoo zal het ook zeker met den zoon goed gaan. Maar het komt wel eens voor, dat dit niet het geval is, doch men vindt daarvoor nog altijd wel een uitdrukking: de pauwen hebben altijd een kuif, doch bij menschen gaat dat niet altijd op.

Noot van den schrijver:

3) Men zegt van een getrouwd echtpaar: veel gelukkiger is het veel kinderen te hebben dan gefortuneerd te zijn. Ontmoeten twee kennissen elkaar dan vragen ze elkaar nooit naar hun rijkdom, dus zij vragen niet hoeveel paarden of karbouwen zij elk hebben, doch zij informeerden naar het

aantal kinderen, waarmede zij gezegend zijn. Zoo zegt de baker tegen een vrouw, bij wie zekerheid bestaat, dat zij zwanger is: „*Kawas meunang bagdja titipan, pasihan noe Maha Soetji*” (Het komt mij voor, dat U door den Al-machtige tijdelijk geluk is beschoren).

Opmerking van den vertaler:

De auteur spreekt hier van *bagdja titipan* en bedoelt daarmede: geluk, dat ten allen tijde weer kan worden teruggenomen, geen blijvend geluk dus. Immers, *titipan* beteekent: iets dat men iemand in bewaring geeft. Daarmede wil hij zeggen: dat wanneer het kind sterft, ook het geluk meteen verdwijnt.

Noot van den schrijver:

4) Men noemt deze toestand *njiram*, ontleend aan het woord „*njiram*”, wat besproeien (van planten) beteekent. Men geeft de beteekenis van *besproeien* aan het *begin van zwangerschap* uit het geloof, dat het zaad van den mensch, evenals een kiem eener plant, op besproeiing wacht. De zwangere is te vergelijken met moeder aarde, waarin een plantkiem ligt, die dorstig op besproeiing met levend water wacht. Daarom spreekt men van „*njiram*” alleen bij een vrouw die voor het eerst zwanger wordt.

het leven zal schenken, gekenmerkt door verandering in haar doen en laten; de a.s. moeder wordt gauw driftig, veeleischend, onverdraagzaam en zij heeft vooral grooten trek in alles wat eetbaar is en zuur smaakt. Bovendien heeft zij dikwijls grooten afkeer van bepaalde personen, waarvoor zij dit in normale omstandigheden niet heeft, b.v. voor haar eigen man en anderen, hoe goed die zich ook gedragen. Het is haar ook verboden dingen te zien die haar afkeer zouden kunnen opwekken, zooals: leelijke dieren, b.v. apen e.d.g. Ook mag zij geen menschen zien met lichaamsgebreken, of iets waarnemen dat bij haar vrees kan verwekken, zooals een zieke, een doode, of een graf bezoeken enz. Naar alles wat er daarentegen mooi en aantrekkelijk uitziet, moet zij met al haar aandacht kijken, zooals naar iemand die, hetzij man of vrouw, een knap gezicht heeft; het is zelfs aan te bevelen, dat een in njiram-toestand verkeerende vrouw de etensresten van zulk een persoon opeet. Ziet zij een kind met een mooi uiterlijk, dan moet zij zijn nek bespuwen. Dat alles spruit voort uit het geloof, dat het leelijke dat zij ziet evenals het mooie invloed zal hebben op het kind (welke invloed „noeroet boeat” wordt genoemd).

Voorts wordt zij gauw verdrietig (ontevreden over zich zelf) doordat zij niet krijgt wat zij verlangt, en men schrijft dit toe aan den invloed van het kind, dat nog niet geboren is. Men zegt ook van een vrouw die, hoewel niet zwanger, toch gauw driftig wordt: „gède ambèk kawas noe njiram bae” (zij is gauw boos, net als een vrouw die in njiramtoestand verkeert).

Verder behoort tot de kenmerken van een zwangere vrouw het onweerstaanbaar verlangen naar iets, dat zij uit schaamte niet durft te vragen. Zoo gebeurt het weleens dat een zwangere vrouw huilt om eterijen, welke gegeten worden door iemand, voor wien zij, vanwege zijn hoge ouderdom of positie, verlegen is.

Maar gewoonlijk verlangt zij naar iets, dat zij ziet, zooals versnaperingen, die door een ander worden gegeten, of de resten

daarvan, zooals koffiedik. Het spreken over lekker eten alleen is voldoende om haar verlangen op te wekken en het komt dikwijls voor, dat een vrouw in njiramtoestand huilt om het eten, waarover gesproken wordt. Ja, er zijn er zelfs die klei uit een pannembakkerij (*wěngka*) of uit de sawah (*taneuh tēla*) eten.

Vanaf den tijd dat de njiramtoestand is ingetreden, heeft men allerlei spreekwijzen (*babasan*), benamingen voor een of ander voorwerp of handeling (*lalandian*), verboden (*pantangan* en *pamalian*), veel meer dan in gewone omstandigheden. Deze worden verteld aan de „awewe darah” (de vrouw die voor het eerst zwanger wordt). Aan vrouwen die geen awewe darah meer zijn, behoeven die verboden enz. gewoonlijk niet meer door de ouders te worden geleerd, omdat zij meestal daarvan reeds op de hoogte zijn. De adat schrijft voor dat men een zwangere vrouw haar zin moet geven, dus alles zonder uitstel geven wat zij vraagt, omdat men medelijden met haar heeft, en meestal zijn de dingen, waarom zij vragen, niet van groote waarde. En als iemand, hetzij man of vrouw, aanhoudend om goedkoope lekkernijen vraagt, zegt men: „kawas noe njiram bae” (het lijkt wel of zij of hij in njiramtoestand verkeert). Als een zwangere vrouw zoo iets doet, zegt men: „Geef haar gauw wat zij vraagt, want zij is in toestand, opdat haar kind later niet overmatig speeksel afscheidt”. Immers, men gelooft, dat wanneer zij haar zin niet krijgt, haar kind later last zal hebben van overmatige afscheiding van speeksel.

Treft men een kind aan, dat aan zulk een ziekte lijdt, dan zal men de moeder, die het kind op den arm draagt, vragen: „Wat verlangdet gij toch, toen ge in njiramtoestand verkeerdet?”.

Wanneer na verloop van drie maanden of 100 dagen gebleken is, dat een vrouw werkelijk zwanger is, dan neemt de vreugde van haar ouders toe en ze omringen haar met hun teedere zorgen. Dan wordt het verborgen bestaan van het kind met een *slamētan* (heilmaaltijd) herdacht, meer of

minder luisterrijk naar gelang van de mid- delen, waarover zij te beschikken hebben. Aan den maaltijd nemen gewoonlijk oude menschen deel, onverschillig wie, maar meestal familieleden, die een *doengasalamët* (heilsgebed) uitspreken. Het is een vereischte, dat over de odeur of het water, dat de zwangere vrouw gebruikt, eerst de *doenga noerboeat* d. i. het gebed om kwade invloeden te bezweren, uitgesproken wordt; zulks doet men voor het welzijn van het kind dat nog niet geboren is, omdat daarbij zeer vele verboden (*pepatangan* of *pamalian*) gelden, welke zoowel de zwangere vrouw als haar echtgenoot niet mogen overtreden. Komt het kind niet goed ter wereld, hetzij met een letsel op de huid, hetzij met een of andere onvolmaaktheid in een lichaamsdeel, dan zegt men dat het „*noeroet boeat*” is, d. i. getroffen door den kwaden invloed van hetgeen de moeder of de vader van het kind gedurende zijn verborgen bestaan heeft gedaan. Men zegt dan ook van een baby, die met wondjes op zijn hoofd geboren wordt: *Bongan kolotna taja pantangna, sok ngadoe hajam teuing*, het is de schuld van zijn ouders — in dit geval de vader — want hij heeft de verboden overtreden; hij heeft n.l. te veel aan hanengevechten gedaan. Onverschillig welk verbod men overtreedt, de kwade invloed er van ondervindt het kind. Komt het kind ter wereld met lichaamsgebreken, dan maakt men gebruik van de heilzame werking eener *djampe* (magische spreuk) over water, waarmede het kind wordt gewasschen, en deze spreuk is de *djampe noerboeat*. Het gebeurt weleens, dat een pas geboren kind niet op een mensch gelijkt, doch de gedaante heeft aangenomen b.v. van een kat of een aap, dan wel van een varken ¹⁾. In zulk een geval dekt men den nieuwen wereldburger weder met een of ander voorwerp toe en men spreekt dan het

Noot van der vertaler:

1) Ik persoonlijk heb nog nimmer zoo iets gezien. Het geloof aan zulke dingen is echter zoodanig bij de Soendanezen ingeworteld, dat zelfs wijlen de Hoofdpanghoeloe van Bandoeng, blijkens zijn positieve bewering, aan het bestaan ervan niet twijfelde.

heilsgebed (*doenga noerboeat*) uit, daarbij den vader de volgende verwijten naar het hoofd slingerend: *Bongan bapana boga pamadjikan njiram, ngoekoet monjet, rësëp teuing ka oetjing, sok gëtöl moro bagong; ajeuna kitoe baloekarna*, het is de schuld van zijn vader, waarom hield hij er een aap op na, waarom hield hij dan ook overdreven veel van een kat, en waarom ging hij al te ijverig op de varkensjacht, terwijl zijn vrouw zwanger was; nu zien wij wat er van zijn kind is geworden. Daarom zijn de verboden voor een zwangere vrouw, vanaf de *njiram*-toestand tot haar bevalling en zelfs nadat zij weer gezond is geworden, veel en veel talrijker dan voor anderen. Opgelet, ik zal ze opnoemen:

Een deel der verboden spruit voort uit de adat, die tot bijgeloof is geworden; overtreding er van kan ongeluk veroorzaken, al zegt men ook niet waarom. Zoo antwoordt een vader of moeder op de vraag van zijn of haar kind, waarom de een of andere handeling *pamali* (verboden) is: *hënteu koedoe dipëtjeh esena*, ik hoef de pit niet er uit halen, d. w. z. jonge menschen behoeven de verklaring daarvan niet te weten, immers: *ngaranna oge saor sêpoeh, matakna oge dirasihkeun*, het is een gezegde van onze voorouders, daarom is de verklaring daarvan ook verborgen. Dit blijkt uit het feit, dat men zich tegen de kwade gevolgen, veroorzaakt door het overtreden van van verbod, slechts middels *dërma* ²⁾ beschermt (*sapërti matak përdja-gaanana oge ngan koe dërma bae*).

Zoo is het zitten op den drempel verboden (*pamali*), aan welk verbod men de betekenis toekent van: *matak nongtot djodo*, men loopt de kans telkens tevergeefs op een huwelijksaanzoek te wachten; verder behooren tot *kapamalian* (verboden): *oelah toe-*

Noot van den vertaler:

2) *Dërma* = *darma*, een Sanskr. woord dat in het Soend. alleen maar of slechts beteekent. Het woord *darma* duidt in het Soend. een zekere gelatenheid of fatalisme aan. Men zegt immers: *Goesti Allah noe kawasa, djëlëma mah ngan darma bae* (God is almachtig, de mensch heeft slechts te schikken naar Zijn wil). Zoo zegt men van zijn kind: „*koering mah ngan darma katitipan*” (ik ben slechts degene, wien het kind toevertrouwd wordt).

roen toetoeroeboen, oenggah loeloentjatan, matak reuntas koe pamolah, laat U niet afstorten bij het naar beneden gaan en spring niet bij het opgaan, om niet de kans te loopen door eigen handeling te vallen (vrij vertaald: Haast U zich niet, opdat gij daar door geen ongeluk krijgt; haastige spoed is zelden goed); voorts: *boedak ngora oelah miloe njeupah djeung semah, pamali, matak sareseheun (kaloe ar palangan keur panganten)*, een jong meisje mag geen sirih met een gast samen kauwen, omdat zij anders de kans loopt in den huwelijksnacht te bloeden (menstruatie); *boedak ngora oelah njeupah seureuh boedoeg, matak paeh anak tjikalna*, een jong meisje mag geen sirih kauwen waarvan de bladjes beschadigd zijn, anders loopt zij gevaar later haar oudsten zoon te verliezen; *boedak landjang oelah garawagan (gagabah baranghakan), pamali, matak tjombong (teu kasampak tjawene koe salaki)*, een maagd moet kieskeurig zijn in haar eten, anders zal zij haar maagdelijkheid verliezen.

Behalve bovengenoemde verboden, welke door jonge menschen dienen te worden in acht genomen, zijn er nog vele andere, welke betrekking hebben zoowel op jonge mannen als op jonge vrouwen (maagden), volwassenen en kinderen.

Vraagt men naar de reden, waarom men iets verbiedt, dan volstaat men gewoonlijk met te zeggen: *pamali*; men zal alleen dan de gevolgen daarvan mededeelden, als men daartoe gedwongen wordt. Is dat verbod op grond van godsdienstige overwegingen ontstaan, dan acht men het voldoende te zeggen: *haram* of *makroeh*, maar als er gevraagd wordt, waarom het *haram* of *makroeh* is, zal men daarop antwoorden:

„Anders zult gij in het hiernamaals hellestraffen ondergaan”.

Daarom begrijpt zoowel degene die het zegt, als degene die het hoort, niet recht wat eigenlijk *pamali* is, evenmin wat *haram* en *makroeh* is, maar men kent aan die woorden een zekere beteekenis toe, omdat men bij ondervinding heeft geleerd, dat degene die bedoelde verboden overtreedt, soms onaangename gevolgen daarvan ondervindt, d.i. dus straf. Daarom is het beter maar nooit te vragen „waarom” iets verboden is, want men zal toch gewoonlijk zeggen: *Teu njaho teuing, da saor kolot*, Weet ik het, ik heb het ook van oude menschen gehoord; zelf is hij dus niet een „oude”.

Zoo gaat het ook met godsdienstkenners, die, als zij in het nauw gebracht worden, maar zeggen: „Het is volgens de kitab”, een bewijs dat zij zelf geen agama ¹⁾ (godsdienst) zijn, vandaar dat men de zegswijze heeft: *wallahoe a'lam* (alleen God weet het).

De verboden, welke uit de adat voortkomen, zijn niet aan vaste regels gebonden, omdat deze niet in heilige geschriften of boeken neergelegd zijn; de grondslag, waarop die verboden gebaseerd zijn, vindt men in de gezegden van oude menschen, welke men als vermaning aan jongeren pleegt te geven, in de hoop dat ze aan de verborgen gevolgen dier verboden zouden willen gelooven.

Als voorbeeld diene het volgende: *Oelah njoo beas, pamali, sok disëboet: matak didjoeal koe toa*, het verbod om met rijst te spelen, daar men anders de kans loopt door zijn oom (als slaaf) te worden verkocht; *oelah molongokeun pabeasan (tëmpat beas, padaringan) matak longlongan (babari beak*

hurken gaan zitten, immers dit is een teken van beleefdheid. Komt daarentegen een persoon, die even hoog in aanzien is, doch van een anderen landaard, dan zal de Javaan of de Soendanees voor hem recht op gaan staan, welke houding eveneens een beleefdheidsvorm is, althans voor dien vreemdeling. Want gaat een Javaan voor hem op de hurken zitten, dan zal deze verbaasd staan. Evenzoo is het gesteld met de Arabische boeken over adat. De lezers zijn Soendanezen of Javanen, die heel andere gewoonten en gebruiken er op na houden dan de Arabieren. Daarom is het moeilijk die boeken te begrijpen indien men niet beschikt over voldoende onderscheidingsvermogen.

Noot van den schrijver:

¹⁾ Hij is zelf geen (ingewijde in den) godsdienst, want zoo hij dat was zou hij de ware bedoeling van de kitab (boeken over godsdienst) duidelijk kunnen verklaren. Hij heeft alleen het geschrift gelezen, maar kent de bedoeling van den schrijver niet, evenmin de strekking van het boek. Zoo is het ook het geval met de door mij behandelde adatgebruiken, welke niet in toepassing kunnen worden gebracht door menschen met andere adat. Ook is het voor die menschen niet aangenaam om deze adatgebruiken op te volgen; een hoog geplaatste Javaansche of Soendaneesche ambtenaar vindt het prettig als zijn landgenooten voor hem op de

disoro djoerig), het verbod om de opslagplaats van de rijst ongesloten te laten, daar anders de inhoud ervan zal inslinken, doordat een geest er een gedeelte van zal wegnemen; *oelah nodong daloeng, pamali, matak dihakan maoeng*, het verbod om uit een rijstpot te eten, omdat men anders de kans loopt door een tijger te worden opgegeten; *oelah ngising ngarendeng doeaan, matak pamali, matakna matak totos seëng (ari kiasna paheula-heula njidoeh)*, het verbod om samen en naast elkaar een groote boodschap te doen, omdat men anders de kans loopt in zijn seëng (koperen of blikken ketel met nauwen hals om er rijst mee te stoomen) een lek te krijgen, (om dat te voorkomen moet men op den grond spuwen); *oelah beuki polo, pamali matak hoeisan ngora ngora*, het verbod om veel hersenen te eten, omdat men anders op jeugdigen leeftijd grijze haren zal krijgen; *oelah njatoe lopang pamali, matak bëlët*, het verbod om lopang (vrucht van een klimplant) te eten, omdat men daardoor onbevattelijk kan worden; *oelah njatoe djantoeng, pamali, matak loba kabingoeng*, het verbod om de bloem van een pisangboom te eten, omdat men daardoor veel moeilijkheden kan krijgen; *oelah ditobas koe daoën, matak dihina deungeun*, het verbod om een pisangblad als bord bij het eten te gebruiken, omdat men daardoor de kans loopt door anderen te worden beleedigd; *oelah njatoe hampas kalapa, pamali, matak dihampas koe deungeun (hënteu dihargaan, diadjenan)*, het

verbod om het overblijfsel van uitgeknepen klappervleesch te eten, omdat men daardoor de kans loopt door anderen geminacht te worden; *oelah njaba heuleut beurang heuleut peuting, pamali, matak kabadi koe sanekala*, het verbod om tusschen licht en donker uit te gaan, omdat men anders de kans loopt zich den toorn van de sanekala op den hals te halen, waardoor men ziek wordt; *oelah një-boet ngaran bapa, pamali, matak hapa hoei (mëlak hoei teu beutian)*, het verbod om 's vaders naam te noemen, omdat men daardoor de kans loopt geen groote knollen van zijn oebi-aanplant te krijgen; *awewe oelah keupat ti kentja, pamali matak hamboer kaolahan*, het verbod voor vrouwen om bij het loopen met de linkerhand te zwaaien, omdat daardoor voedende bestanddeelen verloren gaan; *boedak oelah lalanggirān (dadapangan, oelin nangkoeban)*, *matak teu boga indoeng*, het verbod voor kinderen om te liggen als een schorpioen, d.i. het liggen op den buik met zijn beide voeten omhoog, omdat men daardoor zijn moeder zou verliezen; *oelah njatoe haseum erang-erang, pamali, matak ditinggalkeun indoeng*, het verbod om zure dingen tegen zonsondergang te eten, omdat men anders de kans loopt zijn moeder te verliezen; *boedak lalaki oelah ngalengkahan pakara* ¹⁾ (*pakara parabot paranti ninoen*), *pamali, matak pëlœh*, het verbod voor jonge mannen om over het weeftoestel heen te stappen, omdat men daardoor impotent zou kunnen worden; *oelah ngamandian oetjing* ²⁾, *pamali, matak hoedjan angin*, het

Noot van den schrijver:

1) Het is verboden over een weeftoestel te stappen, zoo lang de tijd daarvoor nog niet is aangebroken; wanneer de tijd daar is daarentegen, nl. op den huwelijksdag, is het zelfs verplicht om met den voet op een toendjangan (een plank behoorende tot het weeftoestel en dienende om er onder het weven de uitgestrekte voeten tegen aan te zetten), een eleka (een spoel van bamboe) en een kippenei te trappen zoodat zoowel de elekan als het ei stuk gaan. Men moet over de plank en de spoel, welke onderdeelen zijn van een weeftoestel, bij die ceremonie heenstappen, omdat men tot de deur des verbods, welke eerst voor jonge mannen gesloten was, gekomen is.

Noot van den schrijver:

2) Het is verboden een kat te wasschen (baden) indien het tijdstip daarvoor nog niet is gekomen. In het Soendaland is het nl. adat geworden, dat, als er watergebrek heerscht voor de bevoeiing van padiaanplant — indien de rivieren dus geen voldoende water verschaffen — de tani's bij elkaar komen om den regen af te smeeken. In het baden van een

kat meent men een middel te hebben gevonden om regen te doen vallen. Men houdt dan een bijeenkomst, waarbij mannen, vrouwen en kinderen aanwezig zijn, opgeluisterd door muziek en onder leiding van het hoofd der desa. Dan gaat men in optocht de desa rond, met de kat voorop in een mand, waarna de stoet zich naar de naastbijzijnde kali begeeft, waarin men met de kat een bad neemt, zingende en joelende, even geanimeerd als wanneer men een kind besnijdt.

In dit geval overtreedt men het verbod niet.

Hoewel men nu een andere methode meent te hebben gevonden om den regen af te smeeken, nl. door een gemeenschappelijke *salat* op een open veld, waarna een slametan wordt gehouden volgens voorschriften van de *kitab bab istiska*, is het geloof van den doorsnee desaman in alle mogelijke oude middelen ter verkrijging van regen, onverminderd gebleven. Zoo is het in Midden-Java gewoonte geworden, om, behalve het houden van de *salat istiska*, ook een wajangvoorstelling te organiseeren en wel midden op een sawah, met als lakon: Dewi Sinta Watoe Goenoeng. Ook zij doen dit uit verlangen naar regen.

verbod om een kat te wasschen, omdat daardoor een groote storm zou kunnen ontstaan; *boedak leutik oelah ngeunteung, pamali, matak titeuleum*, het verbod voor kleine kinderen om in den spiegel te kijken, omdat ze daardoor zouden kunnen verdrinken; *oelah ngëdëng dina sare (paloepoeh), pamali, matak kalengkahan bagdja*, het verbod om op een bamboevloer te slapen, omdat men daardoor de kans loopt dat ons geluk ons door een ander wordt ontnomen; *oelah njangoeloe ka panto, pamali, matak paeh ngora-ngora*, het verbod om te slapen met het hoofd naar de deur gekeerd, omdat men daardoor de kans loopt jong te zullen sterven; *oelah ngëdëng nangkarak handapeun pangërèt, pamali, matak ditindihan eureup-eureup*, het verbod om op den rug te liggen onder een dwarsbalk van den zolder, omdat men de kans loopt een nachtmerrie te krijgen; *oelah njidoeh ka loehoer, pamali, matak ninggang ka sorangan*, het verbod om naar boven te spuwen, omdat men het speeksel op zijn gezicht zal krijgen; (figuurlijk: het verbod om oude menschen of hooggeplaatste personen van raad te dienen, omdat men daardoor de kans loopt een terechtwijzing van deze te ontvangen).

Dit zijn voorbeelden van verboden, welker verklaring verborgen is, evenals van die, welke hun grondslag vinden in den godsdienst, n.l. „*haram*” en „*makroeh*”, waarvan de overtreding met straf wordt bedreigd.

Daarom noemt men de adat, welke uit vermaningen van oude menschen is voortgekomen, „ouder” dan de gewoonten, die door den godsdienstkenner worden onderwezen; eerstgenoemde verboden dringen dan ook dieper in de harten van de menschen door dan de laatstgenoemde.

Behalve de pamali's of de verboden,

welke zeker een ongeluk veroorzaken, (*matak tjilaka*) zoo ze overtreden worden, heeft men nog andere verboden, die minder kwade gevolgen kunnen hebben. Men spreekt dan ook niet van *matak* (waarin een zekere bedreiging schuilt), maar slechts van *bisi* (opdat niet), b.v.: *oelah ngodjaj, bisi titeuleum*, zwem niet, opdat gij niet verdrinkt; *oelah tataekan, bisi ragrag*, klim niet, opdat gij niet valt.

Dit is een algemeen verbod, waarvan het overtreden meestal niet tot een ongeluk leidt. Verder zijn de eerder genoemde verboden van geheel anderen aard dan die, welke men *tjadoe* of *boejoet* noemt; deze hebben alleen betrekking op een bepaalde familie (geslacht), een zaak dus tusschen de voorouders en hun nakomelingen.

Zoo is het den Soemëdangsch en adel (afstammelingen van de aldaar bestuurdhebbende regenten) verboden (*tjadoe* of *boejoet*), om een bruinen schimmel in bezit te hebben ¹⁾, of er zijn ook (afstammelingen van een ander regentengeslacht) die geen *koeda boeloe radjèg* (een witten schimmel met zwarte manen) er op na mogen houden ²⁾, dan wel die geen vleesch van een ree (*mëntjèk*) mogen eten of een *baligo* (een soort pompoen) mogen nuttigen; ook is het bekend, dat het de nakomelingen van aanzienlijken uit het district Batoewangi verboden is den kop van een kip te eten ³⁾, terwijl de afstammelingen van menschen uit Panembong Garoet geen *koekoek* (een fleschvormige kalebas) mogen eten.

Dit alles zijn verboden, die door alle afstammelingen van den verbodgever moeten worden in acht genomen. Overtreedt één van hen ze, dan zal hij of zij de kwade gevolgen daarvan ondervinden en het is moeilijk om het weer goed te maken, evenals schurft of krankzinnigheid, welke

hij gezworen, zou hij en zijn nageslacht zulk een paard niet meer in bezit hebben.

Noot van den vertaler:

1) Dit verbod vindt zijn oorzaak in het feit, dat de meest beroemde regent van Soemëdang, Pangeran Koesoemah Dinata, bijgenaamd „Pangeran Kornel” en voorvader van de Soemëdangsch regenten, die na hem die hooge functie bekleedden, in een gevecht met de Cheribonsche opstandelingen bijna den dood vond. De regent zat toen juist op een bruinen schimmel, welk paard door den vijand onder hem werd doodgestoken, waardoor de berijder kwam te vallen en bijna werd neergesabeld. Vanaf dien tijd, had

2) De oorsprong van dit verbod is mij niet bekend, doch vergelijk Soend. Volksalmanak 1927, waarin vele patjadoean zijn opgenomen.

3) Batoewangi is het voormalige district van het opgeheven regentschap Soekapoera, het tegenwoordige district Tjikadjang, ressorteerende onder het regentschap Garoet.

ziekten dikwijls door de menschen en de doekoens als gevolgen van het overtreden van een verbod (*tjadoe* of *boejoet*) worden beschouwd. Men is verder bij zoo'n verbod niet gebonden aan een bepaalde regel of hoeveelheid; zoo is het niet vastgesteld, tot welke hoeveelheid men, als eerbetoon, geen reebout of vleesch van een witte karbouw mag eten, evenmin als er regelen bestaan ten aanzien van het verbod inzake den bruinen schimmel of den kop van een kip, ten teken van afschuw, omdat deze dieren de voorouders in het ongeluk hebben gestort (door het uitbarsten van het oog van een kip is één der voorouders aan één oog blind geworden bij een bruiloftsmaal). Immers, degene, die het verbod uitvaardigt, zegt: „*Ngěproelkeun lěboe, noeroenkeun tjadoe*” (ik strooi asch en zweer dat en dat niet te zullen doen). Soms strekt het verbod zich tot het 7de geslacht uit en deze

afstammelingen nemen het, uit vrees voor ongelukken, trouw in acht. Zoo sterk is de invloed die van zulk een verbod uitgaat, dat als men het vergeet, er nog altijd wel iemand is, die het in herinnering brengt.

Of als men later de kwade gevolgen er van ondervindt, dan zegt men: *Bongan ngarěmpak patjadoean, koedoe kiparat, tobat ka noe noeroenkeun patjadoean*, het is zijn eigen schuld, waarom heeft hij dan ook het verbod overtreden; hij moet vergiffenis vragen aan dengene die dat verbod in het leven heeft geroepen.

Opgemerkt zij verder nog dat het woord *tjadoe* door de bewoners van Oost-Priangan wordt gebruikt, terwijl bij die van het Westelijk gedeelte der Preanger het woord *boejoet* meer in zwang is, maar beide woorden hebben hetzelfde doel en dezelfde beteekenis.

(Wordt vervolgd).

MODERNE WELLEVENDEHEID.

Het met den eersten prijs bekroonde antwoord op de door het Bestuur van het Java-Instituut uitgeschreven prijsvraag over de „Tatakrama” of de Javaansche wellevendheid, ingezonden door den heer Sastrawirja te Lembang (Bandoeng).

Het manuscript is in Javaansche karakters geschreven en bestaat uit 90 bladzijden, folio-formaat.

Zooals reeds vermeld in het verslag van de betrokken beoordeelingscommissie, heeft de schrijver zijn opstel gegoten in den vorm van een verslag eener vergadering van Javanen ter bespreking van het onderwerp: „Ambangoen Tatakrama” (de hervorming der Javaansche wellevendheid).

Dit vraagstuk werd op die bijeenkomst zeer uitvoerig en systematisch behandeld. De uit de besprekingen getrokken conclusies werden in een staat verzameld, welke verzameling als de samenvatting van het betoog van den schrijver kan worden beschouwd. Een Nederlandsche vertaling hiervan wordt bij dit opstel gevoegd.

Na het voorwoord liet de auteur van het manuscript den voorzitter der vergadering zijn inleiding uitspreken, waarbij de regelen der wellevendheid, in acht te nemen op vergaderingen, al dadelijk aan een bespreking werden onderworpen. De 8 daaruit getrokken conclusies zijn in bovenbedoelden staat opgenomen.

Vervolgens zette de voorzitter zijn inleiding voort, welke in het kort op het volgende neerkomt.

In verband met den veranderden tijd, waarin wij thans leven, moet alles ook veranderen. Er zijn talrijke nieuwe uitvindingen en dito opvattingen. Bedoelde veranderingen zullen zich gestadig uitbreiden. Wat wij thans op dit gebied zien is pas als het begin daarvan te beschouwen.

De gemakkelijke communicatie tusschen de verschillende werelddeelen heeft ten gevolge een intensiever verkeer tusschen de verschillende volken, waarbij noodwendig een uitwisseling en onderlinge beïnvloeding van cultuur plaats hebben moet.

Het behoeft geen betoog, dat daarbij de regelen der Javaansche wellevendheid, vooral in het verkeer met vreemdelingen, zich moeten aanpassen aan de veranderde omstandigheden. Een algemeene regel daarvoor hebben de Javanen momenteel niet, zoodat een ieder in deze volgens zijn eigen inzichten handelt. Inderdaad zijn de vormen der oude Javaansche wellevendheid zeer beschaafd te noemen, maar vele daarvan passen niet meer in het kader van dezen nieuwen tijd. Een en ander wordt voldoende gedemonstreerd op bijeenkomsten met een gemengd auditorium, waarbij dus Javanen en vreemdelingen aanwezig zijn.

Op grond daarvan verdient het door het Bestuur van het Java-Instituut ondersteunde initiatief van Z. H. Pangeran Adipati Ario Mangkoenegoro VII tot hervorming van de Javaansche tatakrama, toejuiching.

Meerdere eenheid van bovenbedoelde vormen of regelen der tatakrama kan bovendien veel twist daarover onder de Javanen zelve voorkomen.

Bij een diepere beschouwing zal men zien, dat de tatakrama in nauw verband staat met de zeden en gewoonten en zelfs met het karakter, zoodat men het karakter van een volk kan toetsen aan zijn tatakrama of de vormen zijner wellevendheid.

De volken van het Oostelijk wereldrond hebben meestal zeer fijne wellevendheidsvormen, welke moeten dienen om iemands aanzien te verhoogen.

Doch diezelfde vormen zijn helaas vaak oorzaak van de vernedering van die volken door vreemdelingen.

Het is daarom voor den vooruitgang der Javanen urgent, dat hun tatakrama hervormd wordt.

De tatakrama van een volk veranderen staat gelijk met het veranderen van zijn karakter. Het aanzien van een individu is afhankelijk van zijn karakter, terwijl dat van een volk bepaald wordt door het karakter van de tot dat volk behorende personen.

De hervorming van de tatakrama moet als een ideaal van elk volk worden beschouwd. Een volk, dat geen idealen heeft, is bestemd om als zoodanig van deze wereld te verdwijnen.

De verandering van tatakrama is een onvermijdelijk iets, waaraan men zich te onderwerpen heeft. Zij, die de oude tatakrama hardnekkig wenschen te behouden, zullen in dezen tijd moeilijkheden onder vinden. Zij doen beter zich aan de veranderde omstandigheden aan te passen. Op deze wijze werken zij mee aan het vinden van een algemeene gedragslijn bij den omgang met vreemdelingen en eigen landgenooten van den hoogen-, midden- en lagen stand.

Het is wel is waar begrijpelijk, dat de ouderen onder de Javanen zich heel moeilijk kunnen los maken van de bestaande tatakrama, maar zij worden hiertoe onwillekeurig gedwongen door hun eigen kinderen, die zich wegens hun schoolopleiding nieuwe vormen van wellevendheid eigen hebben gemaakt. Immers zij, die in de leer komen bij een vreemdeling, nemen eenige cultuuruitingen van hun leermeester over, zooals zijn gewoonten en gebruiken alsmede zijn taal. Toen de Javaan den Hindoe tot leermeester had, werd zijn cultuur ook beïnvloed door de Hindoe-cultuur.

Aan de ouderen, die beweeren dat de Javaansche tatakrama-vormen goed zijn en niet gewijzigd behoeven te worden en dat ze zelfs zeer in den smaak vallen van vreemdelingen, kan de vraag worden voorgelegd of er iets in deze wereld bestaat, dat niet aan veranderingen onderhevig is. De thans door hen aangehangen tatakrama heeft zich ook voortdurend naar de heerschende verhoudingen gewijzigd, totdat ze is geworden wat ze nu is.

Tot zoo ver de inleiding van den voorzitter. Daarop volgen achtereenvolgens de

beschouwingen van de vier inleiders, waaraan het volgende is ontleend.

De Javaansche tatakrama is zoo verweven met de Javaansche zeden en gewoonten, dat men vaak moeilijk het een van het ander kan onderscheiden. Daarom is het in verband met de noodzakelijk geachte wijziging noodig, eerst vast te stellen wat tatakrama is, waarna men kan bepalen, welke vormen daarvan gewijzigd dienen te worden en welke behouden kunnen blijven en op welke wijze de eventueele wijziging moet geschieden.

Zooals boven reeds is opgemerkt, is het wijzigen eener tatakrama gelijk te stellen met het wijzigen van het karakter van den Javaan. De vraag is nu of het wel mogelijk is het karakter van een mensch te wijzigen. Die vraag moet bevestigend worden beantwoord. Het spreekt van zelf, dat de wijziging dient te geschieden door den betrokkene zelf, die daarvoor een vaste wil moet hebben.

Immers waar een wil is, daar is ook een weg.

De grondslag nu, waarop de wellevendheid rust, wordt bepaald door het „offer”, dat men brengt aan een ander, met wien men te maken heeft. De mate van dat offer wordt bepaald door de onderlinge verhoudingen tusschen verschillende personen. De wellevendheid staat derhalve in nauw verband met de zeden en gewoonten en is ontstaan door den omgang van de menschen met elkaar. Het doel van de wellevendheid is om dien omgang soepel te maken. Hier voor is „geven en nemen” jegens elkaar de eerste voorwaarde.

Voorts kan men niet alleen te maken hebben met zijn medemenschen, maar ook met onnatuurlijke personen, z.a. de overheid van den staat, een naamlooze vennootschap e.d. In beide gevallen heeft men de regelen der wellevendheid in acht te nemen. Wanneer men zich deze eigen kan maken, dan is men beschaafd. De beschaving is een der cultuuruitingen van een volk.

Het verkeer met natuurlijke personen heeft verschillende nuances, n.l. tusschen

twee personen, met meer dan twee personen en middels een briefwisseling.

De vormen der wellevendheid worden verder beheerscht door den maatschappelijke stand van den persoon, met wien men te maken heeft, de plaats, waar men den ander ontmoet of te woord staat en het doel, waarvoor men een ander spreekt, voor zich zelf dan wel voor het algemeen belang enz. Het in acht nemen van de regelen der wellevendheid uit zich in de wijze van doen en laten en de wijze van spreken van den persoon, die zulks doet. Een Javaansche zedenleer zegt terecht, dat men bij elken stap, dien men doet en elk woord, dat men uit, voorzichtig moet zijn. De strekking van die leer is geen andere dan dat men een ander niet moet kwetsen en zulks in het belang van den goeden gang van zaken. Bij diepere beschouwing kan men zeggen, dat de wellevendheid een deel is van de wetenschap, die het welzijn van de menschheid beoogt.

Door den modernen tijd zijn nieuwe verhoudingen in de Javaansche samenleving geschapen. Nieuwe opvattingen hebben zich baan gebroken in die maatschappij. Men beseft zijn waarde als mensch als ieder ander volk in deze wereld. Men wil door een ander als een gelijkgerechtigde worden behandeld en laat zich een minderwaardige bejegening niet meer welgevalen.

Volgens de Javaansche zeden werd een overdreven hormatbetoon niet als een laagheid aangemerkt. Integendeel, het zich overwonnen geven werd als een deugd beschouwd en zeer aanbevolen. In den modernen tijd zijn de opvattingen ten deze geheel veranderd. De oude Javaansche beleefdheidsvormen waren wellicht goed in den tijd, toen het Javaansche volk nog geïsoleerd leefde. Maar thans zijn de toestanden hier te lande gansch anders dan vroeger. We hebben hier thans een gemengde maatschappij, die in vele gevallen dezelfde noden en behoeften heeft en andere eischen stelt.

Een der sprekende bewijzen, dat de oude Javaansche beleefdheidsvormen zoo spoed-

dig mogelijk moeten worden gewijzigd, is het volgende.

De onderdanigheid van den Javaan wordt door vreemdelingen vaak verkeerd opgevat. Deze denken, dat het Javaansche volk nog op een lagen trap van beschaving staat of nog geen beschaving heeft.

Op grond van het voorgaande is het duidelijk, dat de hervorming der tatakrama naar de volgende beginselen dient te geschieden:

- 1e. De wederzijdsche bejegening moet in een goede verhouding worden gehouden.
- 2e. Alle beleefdheidsvormen mogen niet nadeelig zijn voor de gezondheid, noch het nationaal gevoel beledigen.
- 3e. Kwetsende uitlatingen, voor welke natie ook, moeten vermeden worden.
- 4e. Zeden en gewoonten, die in nauw verband staan met de tatakrama, mogen niet nadeelig zijn voor de natie en de gezondheid.
- 5e. Ten aanzien van de kleeding en inrichting van het huis en andere behoeften des levens moeten ruimere opvattingen worden gehuldigd.
- 6e. Het doel van de hervormde tatakrama zij gelijk aan dat van de oude, n.l. om den goeden omgang te bevorderen voor het welzijn van de menschheid.

De moderne tijd eischt, dat de rechten van den mensch als individu worden geëerbiedigd volgens beginselen, die goed zijn of door de massa worden geaccepteerd.

Aangeteekend wordt hierbij, dat het ook bij de nieuwe tatakrama niet uitgesloten zal zijn, dat men ter bereiking van eenig doel zich overgeeft aan een overdrijving van het eerbetoon, aangezien een dergelijke handelwijze gewoonlijk een gevolg is van een zwakheid.

De diepere grondslag van de tatakrama is de liefde in den meest uitgebreiden zin van het woord. Die liefde (voor zijn medemenschen) uit zich in het brengen van een

„offer” of het betoonen van verdraagzaamheid aan anderen en wel

- 1e. aan de menschen van hoogen adel, autoriteiten, ouders en dergelijke personen.

Deze uiting wordt genoemd: het bewijzen van eer, het hoog houden of het betuigen van eerbied.

Daarbij gedraagt men zich onderdanig en gehoorzaam.

- 2e. aan personen van gelijken rang en stand; bedoelde uiting wordt genoemd: eer bewijzen, waarbij men vriendelijkheid jegens genoemde personen aan den dag legt.
- 3e. aan ondergeschikten of jongeren; deze uiting wordt genoemd: genegenheid, medelijden, hulpvaardigheid, waarbij men genoemde personen als het ware in bescherming neemt.

Samenvatting van het opstel
over de nieuwe regels der
Javaansche wellevendheid.
(Tatakrama).

Bij de toepassing van bedoelde regels dient rekening te worden gehouden met:

- 1e de gezondheid,
- 2e de vrije meeningsuiting en
- 3e het aanzien der natie.

I. *De wellevendheid op vergaderingen.*

1. Men kome *op tijd* ter vergadering.
2. Men opene de vergadering op den vastgestelden tijd.
3. De geest der vergadering mag niet verstoord worden.
4. Bij gebleken noodzaak mag men de vergadering wel velaten.
5. De duur der vergadering behoeft niet onnoodig gerekt te worden.
6. Alle genomen besluiten moeten uitgevoerd worden.
7. Bij de komst van laatkomers gaat de vergadering gewoon door.

8. Men make geen misbruik van het woord „namens”.

II. *De Javaansche wellevendheid.*

1. Het schema. Hierbij wordt gestreefd naar de bevordering van de gezondheid, de vrijheid van meeningsuiting en het aanzien der natie.
De gemakkelijkerheid van beweging en spreken worde ook bevorderd.

III. *Handelingen behoorende bij de wellevendheid.*

1. Het maken van een sěmbah ware te handhaven, doch slechts 2 keer, terwijl het maken van een sěmbah voor vreemdelingen ware af te schaffen.
2. Het hurken (voor een meerdere) ware af te schaffen.
3. Het zich gehurkt bewegen ware te handhaven bij het zitten op den grond. Wanneer men het minder handig doet, worde zulks niet als een onbeleefdheid aangemerkt.
4. Het al bukkende naderen of voorbijgaan,
5. Het staan met samengevouwen handen en over elkaar gekruiste vingers,
6. Het zitten in sila-houding (met gekruiste beenen) met samengevouwen handen en over elkaar gekruiste vingers,
7. Het sila-zitten met gebogen lichaam,
8. Den hoed afnemen,
9. Iets met den duim aanwijzen, dit alles (Nos. 4 t/m 9) ware te handhaven.
10. De hand geven (op Europeesche wijze) ware in te voeren bij kennismaking of afscheidnemen.
11. De hand geven (op Arabische wijze) idem.
12. Het maken van een buiging bij kennismaking of afscheidnemen ware te handhaven.
13. Het wuiven met de hand bij het afscheid nemen ware in te voeren.

IV. *Verschillende gebruiken, welke met de wellevendheid in verband staan.*

1. Bij gelegenheden, waarbij men op stoelen zit, zitten alle aanwezigen zonder uitzondering op een stoel.
2. Bij gelegenheden, waarbij men op den grond zit, zitten alle aanwezigen zonder uitzondering op den grond.
3. Het zitten op den grond voor een meerdere worde afgeschaft. Daarvoor krijgje men een houten bank (dingklik) of iets dergelijks.
4. Men kan wel op den grond zitten voor een meerdere, maar dan moet deze eveneens op den grond zitten.
5. Men kan naar eigen smaak zijn huis inrichten.
6. Ook in de wijze, waarop men zich kleedt, zij men volkomen vrij. Alleen bij plechtige gelegenheden is men verplicht in het zwart te verschijnen.
7. Bij het presenteeren van een onthaal en bij het aannemen daarvan moet men oprecht zijn.

V. *Eenige te bezigen woorden en uitdrukkingen.*

1. Voor de Overheid worde het woord „Dalem” niet meer gebruikt. Voor den ien persoon bezige men het woord „kawoela”, voor den zen persoon: „Parentah”.
Tegenover de onderdanen (het volk) bezige de Overheid (het Bestuur) de Krama-taal.
2. Het woord „sampejan” voor personen van gelijken stand of rang worde vervangen door „pandjenengan”.
3. Het woord „tjina” te vervangen door „tjong hwa”. Maar wat moet gebeuren met de woorden „negara tjina”?
4. Het gebruik van onwelvoeglijke spreekwoorden en uitdrukkingen worde nagelaten, tenzij zulks noodzakelijk is bij een wetenschappelijke bespreking.
5. Het gebruik van woorden en uitdrukkingen, spreekwoorden en dergelijke,

welke andere bevolkingsgroepen kunnen kwetsen, moet vermeden worden.

VI. *Voorstellen van allerlei aard.*

1. Het gebruik van woorden en uitdrukkingen naar verschil in rang en stand dient ook gewijzigd te worden. De wijze, waarop zulks moet geschieden ware over te laten aan taalkundigen.
2. Brieven aan de Overheid of vereenigingen gericht, worden ingediend of verzonden langs den hierarchischen weg. Doch degenen, die die brieven hebben door te zenden, moeten hun plicht goed vervullen.
3. Bij het stellen van vragen aan iemand, dien men te voren niet kent, bezige men het Krama.
4. Moet men de vraag beantwoorden van een ander, hetzij een landgenoot of een vreemdeling, dan doet men zulks in dezelfde taal, waarin de vraag gesteld wordt. Kent men deze taal niet, dangebruike men tegenover een vreemdeling liever het Maleisch.
5. Het gebruik van woorden en uitdrukkingen, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk om zijn bescheidenheid tot uitdrukking te brengen, worde nagelaten. Men moet oprecht zijn.
6. In boeken dan wel artikelen, in dagbladen of andere periodieken, waarin men schrijft, late men de eigen meeningen en die van anderen duidelijk uitkomen. Aanhalingen uit- en afschriften van andere artikelen moeten vergezeld gaan van een bronvermelding. Voorts streve men er naar, daarbij zoo eenvoudig mogelijk te zijn. Overdreven bescheidenheid is niet noodig.

VII. *Voorstellen met betrekking tot verschillende handelingen.*

A. *Bij het bezoeken van iemand.*

1. Ingeval de heer des huizes niet verhinderd is, kan men hem direct spre-

ken. De wijze waarop en waar men ontvangen wordt, late men aan den heer des huizes over.

2. Wanneer de heer des huizes bezig is zich te amuseeren, dan doet men zoo veel mogelijk hieraan mede, indien zulks ten minste niet hinderlijk wordt geacht en wanneer men niets anders te doen heeft.
3. Wanneer de heer des huizes ziek is dan wel een zieke in huis heeft, dan moet men zulks in acht nemen. Alleen met toestemming van den heer des huizes gaat men den zieke bezoeken.
4. Verkeert de heer des huizes in droevige omstandigheden, z.a. bij een sterfgeval als anderszins, dan moet men zulks in acht nemen en hem zooveel mogelijk troosten.
5. Is de heer des huizes bezig te eten, moet men desgevraagd de waarheid zeggen, n.l. dat men de uitnoodiging tot medeeten al dan niet aanneemt. Kan men van een dergelijke uitnoodiging geen gebruik maken, dan geve men den heer des huizes de volle vrijheid.
6. Wanneer de heer des huizes slaapt, moet men wachten tot hij opgestaan zal zijn of eerst naar huis gaan.
7. Is de heer des huizes druk bezig met zijn werk, dan moet men hem niet langer ophouden dan strikt noodig is.
8. Is de heer des huizes bezig met een ander bezoek, terwijl men hem noodzakelijk moet spreken, dan moet men hem verzoeken, zich even te willen verwijderen.
9. Is de heer des huizes bezig zijn godsdienstplichten te verrichten, dan moet men wachten.
10. Is de heer des huizes afwezig, dan kan men wachten of wel terugkeeren. Bij het wachten leze men echter geen boeken of andere geschriften, die niet ter lezing zijn gelegd. Kranten, die buiten in de voorgalerij op tafel liggen, kunnen worden gelezen.
11. Is de heer des huizes bezig een feest te geven, dan wordt het aan den be-

zoeker overgelaten welke houding hij wil aannemen.

12. Als men als gast een feest bijwoont, heeft men zich te onderwerpen aan de heerschende plaatselijke gebruiken. Men onthoude zich van elke kritiek op het onthaal en de versiering van het huis.
13. Wanneer de heer des huizes zich even verwijderd heeft, moet men wachten.
14. Bij een inspectie van eenig werk zorg men er voor, dat den betrokkene geen schrik wordt veroorzaakt. Men eische voorts geen meerdere eerbewijzen dan ons rechtmatig toekomen (zie de z.g. hormat-circulaire dd. 26 Juli 1917 No. 1531).

B. Bij het ontvangen van een bezoek.

1. Terwille van de doelmatigheid moeten de mannen en vrouwen in eenzelfde lokaal of op dezelfde plaats ontvangen worden.
2. Een meerdere of chef, die het werk van zijn ondergeschikte komt inspecteren, worde door dezen op gepaste wijze ontvangen. Daarbij behoeft aan dien meerdere geen overdreven hormat te worden betoond, hetgeen als een lage daad moet worden aangemerkt evenals de handeling van een chef, die, zij het bedektelijk, van zijn ondergeschikte meer eerbewijzen verwacht dan noodig zijn.
3. De plicht van een gastheer is het zijn gasten zoo aangenaam mogelijk te maken. Hoe dit geschieden moet, wordt aan zijn beleid overgelaten.
4. Krijgt men een logé, dan schenkt men dezen zoo veel mogelijk vrijheid.
5. Krijgt men bezoek, terwijl men niets te doen heeft, dan moet men zijn gast dadelijk verwelkomen.
6. Is men bezig met een speedwerk, dat geen uitstel gedooft, dan moet men zijn gast niettemin even verwelkomen en diens toestemming vragen om het werk af te maken.

7. Is men juist aan tafel, dan noodige men zijn gast uit om mee aan tafel te zitten dan wel om even te willen wachten. In het eerste geval moet de uitnoodiging werkelijk gemeend zijn, dus niet slechts bij wijze van vriendelijkheid.
8. Als men slaapt of op het punt staat naar bed te gaan, behoeft men desverkiezende zijn gast niet te ontvangen. Het is echter wenschelijk om ingeval men nog niet in slaap is gevallen, zijn gast even te ontvangen en zich daarna te verontschuldigen.
9. Is men bezig met het verrichten van zijn godsdienstplichten, dan kan men hiermede gerust doorgaan.
10. Als men verhinderd is zijn gast te ontvangen, hetzij omdat men zich even verwijderen moet, hetzij om andere redenen, dan moet men zich bij zijn gast laten verontschuldigen.
11. Is men in een gewichtig gesprek met een anderen bezoeker, die eerder is gekomen dan de nieuwe, dan moet men dezen even verwelkomen en diens toestemming vragen om het gesprek voort te mogen zetten en te beëindigen.
12. Als men ziek is, wordt het aan het beleid van den gastheer overgelaten om zijn gast al dan niet te ontvangen.
13. Heeft men een sterfgeval, dan moet men zijn gast even verwelkomen. Men is echter niet verplicht het zijn gast zoo aangenaam mogelijk te maken.
14. Geeft men een feest, dan is men verplicht het zijn gasten zoo aangenaam mogelijk te maken.

C. Handelingen buiten de eigen woning.

I. Op den openbaren weg.

1. Bij het elkaar passeeren, groete men elkaar door te buigen, zijn hoed af te nemen als anderszins.
2. Gebruikt men onder het loopen een zonnescherm, dan behoeft men dat niet te sluiten, doch er moet voor ge-

zorgd worden, dat het gebruik er van niet hinderlijk is voor anderen.

3. Komt men onderweg een begrafenisstoet tegen of loopt men samen met een dergelijke stoet, dan kan men doorgaan, doch zwijgend. Het is beter, dat men daarbij zijn beste wenschen in gedachten wijdt aan den overledene.
4. Gaat men een heilig of godshuis voorbij, waar een godsdienstoefening gehouden wordt, dan moet men zwijgend doorgaan. Het is aan te bevelen, dat men daarbij zijn beste wenschen in gedachten uitsprekt, opdat de wenschen van hen, die tot God bidden, worden verwezenlijkt.
5. Wanneer men 's nachts loopt, terwijl het tijd is van slapen, moet men geen drukte maken. Hetzelfde moet in acht worden genomen bij het loopen overdag, wanneer het volgens het plaatselijk gebruik tijd is, dat men zich ter ruste begeeft.
6. Gaat men de plaats van een zieke voorbij, dan moet men ook geen drukte maken.

II. In den trein enz.

1. Bij een ontmoeting in een trein, een autobus of een boot groete men elkaar.

III. In een hotel.

1. Bij het samen logeeren in een hotel groete men elkaar.
2. Krijgt men bezoek, dan moet men van zijn genoegen laten blijken.

VIII. Eenige handelingen in gezelschap.

a. Bij het zitten op den grond.

1. Wanneer men zich minder handig gehurkt kan bewegen, dan worde zulks niet als een onbeleefdheid aangemerkt.
2. Als men in sila-houding zit en zijn rechter scheen nu eens voor dan weer achter zijn linker scheen plaatst, dan worde zulks niet beschouwd als een onbeleefdheid.

b. Bij het zitten op een stoel.

1. Het is geoorloofd om in sila-houding op een stoel te zitten.
2. Het plaatsen van een der voeten op een stoel wordt als een onbeleefdheid aangemerkt.
3. Het doen bewegen van een stoel, door zijn voeten tegen een tafelpoot of iets dergelijks te zetten, wordt als een kinderachtige handeling beschouwd en dient derhalve nagelaten te worden.
4. Men late niet één zijner beenen over een armleuning van een stoel hangen.
5. Het plaats nemen, voordat men daartoe wordt uitgenoodigd, is als een onbeleefdheid te beschouwen wanneer men zijn gastheer nog niet goed kent.
6. De bedienden, die iets presenteerden, behoeven zich niet gehurkt te bewegen, maar moeten staan.

c. Bij gesprekken.

1. Kwaad spreken van anderen, die niet aanwezig zijn, is een overtreding der welvoegelijkheidsregelen.
2. Tegenover dames moeten de mannen zeer beleefd zijn.
3. Men zij bij aanwezigheid van dames zeer voorzichtig bij de keuze van zijn onderwerp van gesprek. Alles wat aanstoot kan geven dient vermeden te worden.
4. Als men rooken of sirih kouden wil, terwijl de andere aanwezigen daarvan niet houden, vraag men daartoe eerst hun toestemming. Op plaatsen, waar het rooken verboden is, moet men niet rooken.

5. Als men een brief of dergelijke wenscht te lezen, dan vraag men daartoe verlof aan de andere aanwezigen.
6. Als men zich voor eenige oogenblikken wenscht te verwijderen, vraag men daartoe aan de andere aanwezigen verlof. Wil men eenigszins lang een ander laten wachten, dan moet men dien ander een boek of een krant ter lezing geven om den tijd te vullen.
7. Wat men zijn gasten als onthaal voorziet, moet men dien gasten presenteerden, doch één keer is voldoende, zoodat het niet telkens behoeft herhaald te worden.
8. Wat dranken betreft, behoeft men zijn gasten niet te vragen wat zij wenschen te gebruiken. Men laat maar aandienen wat men aanbieden kan.

Heeft men echter voldoende voorraad van dranken, dan kan men eerst aan zijn gasten vragen wat zij wenschen te gebruiken.

Recapitulatie.

Door den omgang leert men elkaar waardeeren.

Uit deze waardeering zijn orde en regemaat ontstaan, waardoor het welzijn van de mensheid wordt bevorderd.

Het gevolg er van is, dat daarmede zoowel het belang van het individu als dat van de natie wordt gediend.

Samenvatting en vertaling van
R. SASTRAWIDJANA.

DE OUDE GEBRUIKEN GEWIJZIGD EN IN HARMONIE GEBRACHT MET DE OPVATTINGEN VAN DEN TEGENWOORDIGEN TIJD

door

R. NG. HARDJOSOEOETRO.

Deze, met den tweeden prijs bekroonde, inzending van den Heer R. Ng. Hardja-soepoetra te Wonogiri is in Javaansche karakters geschreven. De samenvatting en de vertaling van het manuscript, groot 43 pagina's folio-formaat, werd geleverd door de Heeren Soewignjo en Soehardo, werkzaam op het Kantoor voor de Volkslectuur.

Onze gebruiken zijn de uitingen van onzen goeden smaak en wellevendheid. Willen wij ze hooghouden, dan moeten wij ze goed onderhouden en in harmonie brengen met de regels der wellevendheid van andere volken, met wie wij in aanraking komen.

In dit werk zal ik slechts spreken over de gebruiken, die gefatsoeneerd of geheel gewijzigd moeten worden.

1. *Het hurken.*

Het hurken is tegenwoordig, als eerbetoon jegens meerderen in rang, bijna geheel uit de mode. Maar omdat er nog menschen zijn, die 't als uiting der wellevendheid handhaven, moeten wij het in harmonie brengen met den tijd en vervangen door een ander eerbetoon, bijv. door het staan met samengevouwen handen en over elkaar gekruiste vingers (ngapoerantjang).

2. *De sembah.*

Aangezien het maken van de sembah de samenleving siert en geen gevoel van minachting wekt, moet het gehandhaafd worden. Maar de toepassing moet zoodanig geschieden, dat het als bewijs kan dienen van de verschillende rangen van hen, voor wie de sembah gemaakt wordt, gelijk dat in het Mangkoenegaransche het geval is.

3. *De sila.*

Het zitten met kruiselings onder het lijf geslagen beenen siert de samenleving en hoort dus ook gehandhaafd te worden. Sommigen vinden het uit een hygiënisch standpunt verwerpelijk, maar door de macht van de gewoonte berokkent het m.i. geen nadeel, terwijl de Javaan, die de sila niet kan verrichten, den indruk van lomphheid wekt.

4. *Het tot bediening zitten met kruiselings over elkaar geslagen beenen voor zijn meerderen.*

Dit gebruik is, nu wij met andere volken omgaan, niet meer met de maatschappelijke gevoelens te vereenigen. Zij, die het in tegenwoordigheid van menschen van een ander volk doen, krijgen een gevoel van zelfvernederling. Daarom moeten in een gezelschap, waarin ook menschen van een ander volk tegenwoordig zijn, als zitplaatsen stoelen gebruikt worden; op stoelen toch kan men het gebruik even goed ten uitvoer brengen, zonder dat men zich vernederd hoeft te voelen. Zijn wij echter alleen, dan moeten wij gewoon op den grond zitten.

5. *Het bezigen van het ngoko.*

Het bezigen van deze taalsoort door de priajaji's tegenover menschen uit de lagere standen en door de kinderen van een loerah, die het recht hebben om den titel van raden te voeren, tegenover menschen uit het dorp en de kinderen van schrijvers, mantri's of andere priajaji's, die met den loerah in rang gelijk staan, is niet met den tijd te vereenigen. Degene, tot wien het ngoko gebezigd

wordt, voelt zich vernederd, terwijl degene, die het ngoko bezigt, den indruk geeft alsof hij geen goede manieren kent. Met de vermindering van den invloed van het prijajischap zal dit gebruik gewijzigd en beheerscht worden door het gevoel van naastenliefde. Daarmee zal het hooge eerbetoon tegenover prijaji's en menschen van afkomst ook verdwijnen.

6. *Kleederdracht.*

Het terrein, waarop de zedelijke gebruiken van toepassing zijn, is thans zoo ruim, dat de vrijheid van kleeding beperkt wordt. Daarom dienen de verbodsbepalingen ten aanzien van de kleederdracht thans ook beperkt te worden en bijv. alleen verbonden te worden aan het koningschap en aan de verschillende betrekkingen. De meerdere belangstelling in- en de meerdere zorg voor de kleeding moeten niet door de regels der wellevendheid belemmerd worden.

7. *Het afleggen van bezoeken.*

Wil men een bezoek afleggen, dan is het wenschelijk, dat men eerst dengene, wien het bezoek gelden moet, voorkennis geeft door daartoe een bode te zenden, die goede manieren kent of door het laten aanbieden van een naamkaartje. Zoodra de gastheer voorkennis heeft gekregen, moet hij te kennen geven of hij al dan niet genegen is den gast te ontvangen. Verder is het wenschelijk, dat het bezoek tusschen vier en zes uur 's namiddags wordt afgelegd en niet langer duurt dan een uur. Nu ligt het in den aard der Javanen, dat ze elkaar gaarne opzoeken alleen om elkaar te zien. Daarom moet de oude gewoonte van bezoeken afleggen zonder daarvan voorkennis te geven gehandhaafd blijven, met dien verstande echter, dat de handhaving alleen geschiedt onder menschen, die tegenover elkaar geen plichtplegingen hoeven te maken en dat tijd en duur van het bezoek geregeld worden, zooals reeds vermeld is. Ingeval de gast merkt, dat de gastheer het een of andere werk af te maken heeft, moet hij afscheid nemen.

8. *Het logeeren bij een bloedverwant of vriend.*

Komt een Javaan op een andere plaats, dan gaat hij meestal niet in een hotel, maar bij een bloedverwant of vriend logeeren. Zulk een gewoonte is in strijd met den tijd. In de meeste gevallen heeft de bloedverwant of vriend in zijn huis geen plaats voor eventueele logé's en is dan gedwongen om zijn eigen slaapplek voor zijn gast ter beschikking te stellen. In dit geval is het logeeren in een hotel te prefereeren boven dat bij een bloedverwant of vriend en bovendien is het logeeren in een hotel voordeliger; en wel doordat men zich dan niet genoodzaakt ziet om oleh-oleh mee te nemen. De beste oplossing is m.i. deze, dat de gast in een hotel logeert en zich de moeite getroost om zijn bloedverwant of vriend te bezoeken.

9. Om aan de eischen van den nieuwen tijd te kunnen beantwoorden, moeten wij zekere regels betreffende de kleeding, den tijd van het eten en afleggen van bezoeken niet uit het oog verliezen. In den namiddag na het baden moeten wij fatsoenlijk gekleed zijn en ons niet in pijama steken, opdat wij, ingeval wij uit willen gaan of bezoeken ontvangen, fatsoenlijk toonbaar zijn. Deze wenschelijkheid dient vooral door handelaars in acht genomen te worden. De handelaars toch hebben voortdurend klanten te bedienen en moeten er dus steeds behoorlijk uitzien.

10. Bij bezoeken moet niet vergeten worden :

Ie. dat de vrouwen voor de mannen de eereplaatsen moeten hebben en eerder bediend moeten worden,

IIe. dat wanneer het aantal gasten gering is, de gastheer of de gastvrouw de gasten zelf bedienen moet,

IIIe. dat voor het opdienen van dranken geen verschillende kopjes gebruikt mogen worden,

IVe. dat bij het rooken de gastheer zijn gasten met het aansteken bedienen en

voor elken gast een luciferstokje gebruiken moet,

Ve. dat de gasten voor die bediening een woord van dank moeten uiten,

VIIe. dat, voordat de gastheer zijn cigaretten presenteert, de gasten, behalve wanneer de gastheer heelemaal geen cigaretten aanbiedt, hun eigen cigaretten niet mogen aansteken, en

VIIIe. dat in tegenwoordigheid van dames het rooken beperkt moet worden en dat het rooken van Javaansche strootjes als rokok dika en rokok wangen vermeden moet worden.

Verder moet men er aan denken:

Ie. dat, wanneer de gasten bij hun komst den gastheer niet voor zien zitten, zij zich moeten laten aandienen,

IIe. dat, wanneer de gasten het huis binnen gaan, de dames voor moeten gaan,

IIIe. dat de gasten hun mantel of pajong aan een kapstok moeten hangen,

IVe. dat ze bij hun komst geen cigaret in den mond mogen hebben,

Ve. dat de gastheer, zoo hij in rang of stand lager staat dan de gasten, de laatsten met het ophangen van mantel of pajong moet bedienen en hun de eereplaatsen moet geven,

VIe. dat, wanneer gedurende het bezoek een andere gast komt, de eerste gasten hem eer moeten bewijzen door op te staan en te groeten en zich, ingeval ze hem niet kennen, aan hem moeten voorstellen,

VIIe. dat men bij het zich voorstellen aan een Westerling, na het uitspreken van den naam, niet direct zijn hand moet geven, behalve wanneer men overtuigd is van zijn hooger en ouderdom,

VIIIe. dat men tegenover dames het handgeven laten moet,

IXe. dat men in gezelschap behoorlijk moet zitten, niet te veel voetbewegingen moet maken, de beenen niet over elkaar mag slaan en in een gesprek met de dames niet te veel en zonder bijbedoelingen mag lachen,

Xe. dat de gasten, die eerder komen, ook eerder afscheid moeten nemen, eerst

van de gastvrouw en daarna van den gastheer en

XIe. dat de gastheer en de gastvrouw de gasten uitgeleide moeten doen; hoever hangt af van de rang en stand van den gast en den gastheer.

Gaat men na het bezoek samen met zijn vrouw te voet huiswaarts, dan moet men haar niet achter zich, maar naast zich laten loopen. Is de vrouw lager van afkomst, dan moet zij links en in het tegenovergestelde geval rechts van haar man loopen. Gaat men samen met een Europeesche dame, dan moet men links van haar loopen. Wordt er gebruik gemaakt van een rijtuig, dan moet de vrouw eerder instappen en de man haar bij het in- en uitstappen behulpzaam zijn.

Over het algemeen moet de man thans de vrouw om twee redenen eer bewijzen:

1e. De vrouw begint nu voldoende begrip te toonen van haar plichten tegenover haar man en kinderen en kan in het dagelijksche leven terecht de rechterhand van den man genoemd worden.

2e. Behandeling van de vrouw volgens de oude gewoonten zou, nu wij met andere volken samenleven, misplaatst zijn.

Rijdt men samen met een andere dan zijn eigen vrouw, dan moet men zich tevreden stellen met de plaats, die hem naast de vrouw overblijft. Bevindt men zich in een trein en ziet men, dat een beschaafde dame tusschen andere reizigers op een ongemakkelijke plaats zit, dan moet men haar zijn plaats afstaan.

II. *Feestelijke gelegenheden met tajoebpartij.*

In een tajoebpartij hebben mannen en vrouwen aparte zitplaatsen. Maar aangezien de vrouwen de mannen van haar zitplaatsen kunnen zien, moeten de mannen zich behoorlijk gedragen, niet op luiden toon spreken, zich niet joelend om de danseuses verdringen en vooral geen sterken drank gebruiken.

Tot de verdwijning van de slechte gewoonten bij een tajoebpartij kunnen de beschaafde menschen veel bijdragen door

het voorbeeld te geven hoe men zich behoort te gedragen en door redevoeringen te houden over de slechte en goede zijden van de danskunst.

De danskunst is een van de verhevenste cultuuruitingen en moet dus goed onderhouden en ontwikkeld worden. Men moet haar echter alleen om haar goede zijden beoefenen.

12. In een tajoebpartij wordt wel eens geloot, wie aan de beurt moet komen om te dansen. Dit doet men om geen onaangename gevoelens te wekken, die men kan krijgen, wanneer men veel later de sampoor krijgt dan men gerekend had. Maar zulk een werkwijze kan soms die onaangename gevoelens ook niet voorkomen. Het beste wat men kan doen is dit, dat men twee of drie geschikte personen aan het werk stelt om de beurtdansen zoodanig te regelen, dat de beurten elkaar opvolgen overeenkomstig de verschillende rangen en den ouderdom van de dansers.

13. Over het algemeen moet men op een huwelijks-, besnijdenis- of ander feest behoorlijk gekleed zijn. In den uitnodigingsbrief staat vaak vermeld de kleeding, waarmee de gasten volgens den wensch van den gastheer op het feest moeten komen. Die wensch moet door de gasten in acht genomen worden. Ook moet men niet na den op den uitnodigingsbrief vermelden tijd op het feest komen. De gewoonte om te laat op een feest te komen, leidt niet alleen tot de gemakzucht van de menschen, maar kan ook tot gevolg hebben, dat de gastheer verkeerde gissingen maakt.

Op het feest moeten de gasten op de plaatsen zitten, die hun door de daartoe aangestelde personen aangewezen zijn. Heeft men lang genoeg gezeten, dan mag men zich verplaatsen om met andere gasten of vrienden te kunnen spreken.

Wat de kleederdracht betreft, deze ondergaat evenals de gebruiken in den loop der tijden wijzigingen. In den tijd van koning Hajamwoeroek van Madjapait

(1350 — 1389) hielden de Javanen zich slechts aan wat Javaansch was. Na den ondergang van het rijk van Madjapait kwam met de invoering van den Islam het rijk Bintara met een sultan aan het hoofd op. Sindsdien werd er met ijver gewerkt om het Javaansche volk tot den Islam te doen overgaan, maar overigens bleven de Javaansche zeden en gebruiken gehandhaafd. Eerst na den tijd van de groote mannen als: Panembahan Senapati, Sultan Agoeng, Pangeran Mangkoeboemi, Pangeran Dipanegara enz. tot op heden toe komen wij met andere volken in aanraking, waardoor onze gebruiken wijzigingen ondergaan en hiermee ook onze kleederdracht.

Op een feest gegeven door iemand van gelijken rang draagt men meestal een witte attila en een kris. Een kris, attila, beskap en andere (uitgezonderd de gewone jas) draagt men ter eere van een meerdere in ouderdom, rang of stand, in bijeenkomsten ter bespreking van staatsbelangen enz. De jas is in Midden-Java een geliefd kleedingstuk. Men kan er zich gemakkelijk mee bewegen, maar men mag haar alleen in privéaangelegenheden gebruiken, want anders zou de kris haar waarde verliezen. Pantalon en schoenen mag men alleen gebruiken in tijden van vermaak en in maatschappelijken en militairen dienst.

15. De vooruitgang van den tijd moet ook gepaard gaan met die der vrouwenwereld. De vrouw moet een betere positie innemen dan te voren en de man moet haar beschouwen als zijn waarachtige levensgezellin, als zijn rechterhand, kortom als zijn gelijke. De man moet haar dat deel van zijn inkomen geven, waarop zij als echtgenote volkomen recht heeft. Dit zal tot gevolg hebben, dat de vrouw haar man met meerdere trouw en eerbied bejegt en meerdere voorzichtigheid betracht.

Polygamie is niet meer met den geest van dezen tijd te vereenigen en moet verdwijnen, maar omdat zij nu eenmaal in het bloed van de Javanen zit, moet zij stap voor stap uitgeroeid worden. Om te

beginnen moet de toepassing van dat stelsel zoodanig beperkt worden, dat alleen de vorsten en de menschen, die in staat zijn om zich aan de godsdienstige voorschriften te houden, zich mogen veroorloven om meer dan één vrouw te trouwen. Verder dienen het onderwijs, de omgang met andere volken en het in het leven roepen van vereenigingen tegen polygamie als bestrijdingsmiddelen dienst te doen. Maar de vrouw moet, wil zij die postitie innemen, die met dezen tijd te vereenigen is, dan ook van klein af aan goed opgevoed worden, schoolkennis vergaren en onderricht krijgen in de goede Javaansche gebruiken. Aanvaardt zij het huwelijksleven, dan moet zij als echtgenoot haar plichten kunnen vervullen en moet zij haar kinderen een vooropleiding kunnen geven.

Naast polygamie moet onderdrukt worden de bij de mannen aangeboren jaloerschheid, die gesterkt wordt door de godsdienstige voorschriften, welke aan de mannen het recht toekennen om de vrouw talak te geven.

De vrouw van haar kant moet er voor zorgen niet in strijd met de Javaansche zedelijke gebruiken te handelen en in haar streven om vooruit te komen niet te ver te gaan, door zich bijv. toe te leggen op de beoefening van den Europeeschen dans en de Westersche zeden en gewoonten, die in strijd zijn met de Javaansche regels der wellevendheid.

Invoering van den Westerschen omgang tusschen jonge menschen en de Westersche verlovings zijn meer af te raden dan aan te bevelen. Zij is aan te bevelen voor zoover zij den goeden gang van het huwelijk bevordert en af te raden omdat zij niet zonder verleiding gepaard gaat en in strijd is met het Javaansche denken en voelen. De Javanen en Westerlingen zijn nu eenmaal niet van hetzelfde ras en bezitten dus ook niet dezelfde karaktertrekken. Daarom kunnen de Javanen niet alles van de Westerlingen overnemen. Bovendien stelt de Javan, die trouwen wil, zich tevreden met het nontoni en de inlichtingen van ouders

en andere menschen over de hoedanigheden van het meisje, dat hij begeert. Toch is het percentage van de huwelijken, die op een echtscheiding uitloopen niet noemenswaard. Verder kunnen de personen, die op Westersche manier verloofd zijn, elkaar niet altijd naar waarheid leeren kennen, doordat ze elkaar slechts datgene toonen, wat tot middel kan dienen om hen tot hun doel te brengen, en het gebrekkige of kwade verbergen zij. Hoe ontwikkelder men is, hoe meer bedreven ook in het verbergen van zijn ongunstige hoedanigheden, want in de meeste gevallen doen hier de begeerte en de zucht naar het uiterlijk schoon hun machtigen invloed gelden. Het kwade en gebrekkige ziet men niet, doordat men door de nevel der begeerte daarvan gescheiden, en verblind is door een verlangen, dat nog niet vervuld is. Is het huwelijk eenmaal voltrokken, dan pas trekt de nevel op en ziet men de slechte hoedanigheden.

De beste oplossing in deze kwestie is deze, dat de verloving geschiedt onder toezicht van de ouders, terwijl de verloofden zich verder in alle oprechtheid moeten gedragen en de goede manieren in acht moeten nemen.

Ook de Europeesche dans is iets, dat den drang der zinnelust wekt. Wel is waar zal men daaraan in de meeste gevallen geen gevolg geven, maar men moet ook bedenken, dat de gelegenheid den dief maakt.

16. Komen wij in een nieuwe omgeving te wonen, dan moeten wij onze nieuwe burens bezoeken. Geldt het bezoek een aanzienlijke, dan is het beter om geen voorkennis te geven. Wij laten ons eenvoudig door een bediende aandienen en kan de aanzienlijke ons niet ontvangen, dan moeten wij maar naar huis gaan om een andere keer weer terug komen en ons weer aan melden.

17. *Het laten van een boer.*

Het laten van een boer na het eten is niet met de beschaafde manieren te rijmen.

De aandrang tot oprispingen moeten wij in gezelschap onderdrukken. Zij moet verdwijnen door de macht der gewoonte.

18. Bij de kennismaking noemt men gewoonlijk zijn rang en predicaat (mas, raden of raden mas) op. Zulks neemt wel is waar in den omgang de besluiteloosheid van de menschen weg en bevordert het onderscheidend gebruik van woorden en uitdrukkingen naar het verschil in rang en stand, maar is in strijd met de mensche-lijke gevoelens. Het noemen van den naam zonder meer is voldoende.

19. *Het spuwen.*

Dit wordt door de Westerlingen be-schouwd als iets, dat in hooge mate in strijd is met de regels der wellevendheid. Bovendien kan het de gezondheid schaden. Daarom moeten wij het zooveel mogelijk laten en geen spijsen gebruiken, die de neiging om te spuwen bevorderen.

20. *Het slijm.*

Het uitspuwen van slijm wekt ook afkeer. Wij moeten ons er aan wennen om het na te laten en in gezelschap het eten van gebak vermijden, want gebak bevordert de neiging om slijm uit te spuwen.

21. *Het smakkend eten.*

Het smakkend eten en het opslurpen van saus en andere dingen zijn niet beschaafd te noemen en moeten dus vermeden worden.

22. Wanneer men aan tafel samen zit met ouderen of meerderen van rang dan is het te apprecieeren, wanneer men, zoodra men klaar is met eten, zijn handen niet wast, voordat de ouderen of superieuren dit gedaan hebben. Het beste is om maar tegelijk met het eten klaar te zijn, vooral waar men soms met vreemdelingen samen eet, waarbij lepels en vorken gebruikt worden. Is men genoodzaakt om achter te blijven of zit er nog veel rijst op zijn bord, dan moet men maar eindigen.

Is men klaar met het eten, dan moet men zijn handen wasschen en schoonmaken met het servet of, zoo dat er niet is, met zijn eigen zakdoek. Daarom moet men er een gewoonte van maken om voor het eten servetten klaar te leggen. Heeft men het servet gebruikt, dan moet men het weer opvouwen en op zijn plaats leggen.

Naast elke waschkom legge men een stukje zeep, want gewoonlijk wast men zijn handen zonder meer in de waschkom en dan ruiken ze nog naar de gerechten.

De gerechten moeten, alvorens ze opgediend worden, in stukjes gesneden worden, die net groot genoeg zijn voor een hap. Want eet men op zijn Javaansch, dan worden daarvoor geen messen klaargelegd om daarmee de groote stukken vleesch te snijden. Moet men aan een groot stuk vleesch zitten kauwen, dan levert dat geen aangenaam gezicht. Naast de verschillende sausen moet men de daarbij behorende lepels klaarleggen. Voor andere gerechten legge men andere tafalgerei klaar, bijv. voor atjar een vork en voor sambal een theelepel. De sambal moet men niet op een lajah (aarden schotel), maar op een apart bord opdienen.

Als men den gast rijst of andere gerechten wil voorzetten, vulle men de borden niet vol, maar gepast. Wil men een nieuw schepje rijst hebben, dan moet men dat niet met de rechter-maar met de linkerhand doen, want de rechterhand is dan niet schoon.

Wil men fruit eten, dan neme men die vruchten, die men op kan eten. Eet men vruchten met schil of pitten, dan moet men het onverteerbare niet zoo maar op den grond uitspuwen, maar men moet daarvoor een lepel gebruiken en dien op een plaats leggen, waar hij niet op den grond kan vallen.

Is men klaar met eten, dan moet men niet opstaan alvorens de gastheer uitnoodigt om ergens anders te gaan zitten.

23. Bij gebruik van lepel en vork legge men ze na het eten kruisgewijs op elkaar, de lepel op de vork. Men legge den lepel

niet op den rug, anders zullen de sausresten op den lepel blijven, waardoor aanslag kan worden veroorzaakt.

24. Sommige menschen hebben thans nog de gewoonte om na het eten of sirih kauwen of de tanden te stoken. Die gewoonte, en daarnaast die van het mondspoelen, moet verdwijnen. Wil men echter spijsresten uit den mond halen, dan doet men dit met de vingers van de rechterhand, terwijl men zijn linkerhand voor den mond houdt.

25. Als men met andere menschen samen zit, dan moet men kunnen gissen, tot welke soort van personen ze behooren, opdat men ongeveer weten kan, waarover men zal spreken. Men gebruike daarbij geen talen, die de anderen niet kunnen verstaan.

26. Komt men een zieke bezoeken, dan moet men den indruk geven dat men in het leed van den zieke deelt en trachten om slechts over medicijnen en dingen, die met de ziekte in verband staan, te spreken.

27. Komt men bij een sterfgeval, dan moet men ook den indruk geven alsof men in het verdriet deelt, niet te dikwijls naar de oorzaak van het overlijden vragen en woorden van troost uiten.

28. Bij een lijkstoet moet men volledig gekleed zijn, den indruk geven alsof men in het verdriet deelt, zoo mogelijk de gebeden in het Arabisch mee opzeggen, niet schreeuwen of moppen tappen en vooral geen jenever of cognak gebruiken, zooals dat wel eens gebeurt.

29. Loopt men op den openbaren weg, dan moet men niet alleen behoorlijk gekleed zijn, maar ook een broek aanhebben, opdat de dijen, ingeval de kain door den wind wordt opgewaaid, nog bedekt blijven.

Zoolang men nog op den openbaren weg is, kijke men goed of er niet iemand voorbij loopt, die groet of dien men moet

groeten. De groet moet men naar behooren verrichten, als een gepast eerbewijs voor andere menschen.

30. Wil men een gezonde samenleving scheppen tusschen de santri's en de menschen, die de wetten des geloofs niet stipt opvolgen, dan moeten de laatsten de ontevredenheid of zelfs de verbolgenheid van de eersten niet gaande maken door in de maand Ramadan rookende of etende daar te wandelen, waar veel santri's zijn.

31. Indien men een santri bezoekt, moet men zijn komst niet te kennen geven met de woorden „koela noewoen” maar met „assalammoelaikoem”. Wanneer de heer des huizes verschijnt, dan moet men een hand geven (salaman). Gedurende het gesprek mag men niet spreken over dingen, die door het geloof verboden of als ongeoorloofd worden beschouwd, bv. over alcoholische dranken, verboden spijzen, honden enz. Wanneer het tijd is voor de salat, moet men afscheid nemen en geve men weer de hand.

Krijgt men bezoek van een santri en houdt men er een hond op na, dan moet men er voor zorgen, dat de hond niet in de nabijheid van den santri komt. Gaat men een santri bezoeken, dan moet men zijn hond thuis laten.

32. Wonen wij in de buurt van santri's, dan moeten wij gedurende het uur des gebeds geen drukte maken. Van den anderen kant moeten de santri's ook vergevensgezind zijn en zich niet dadelijk boos maken over handelingen, die in strijd zijn met de wetten van 't geloof, vooral niet wanneer ze in onwetendheid zijn verricht. Ze mogen de menschen die de godsdienstige wetten niet stipt opvolgen, niet minachten en niet betitelen met „wong abangan” (lett. de rooden).

33. Wanneer redevoeringen gehouden moeten worden om den godsdienst te propageeren, dan moet dat gedaan worden

door personen, die den veertigjarigen leeftijd bereikt hebben en die datgene wat zij willen voordragen goed onder de knie hebben, zij het getoetst naar „sarengat”, „tarekat” of „hakekat”, opdat ze antwoord kunnen geven, wanneer men vraagt waarop hun ngelmoe berust. Immers de menschen van den tegenwoordigen tijd blijven bij een redevoering niet zwijgend luisteren. Wanneer ze iets hooren, waarmee ze het niet eens zijn, komen ze met hun vragen voor den dag.

Bovendien moeten de redenaars voldoen de algemeene kennis hebben, opdat hun redevoeringen van ruime zienswijze getuigen en opdat ze geen woorden zeggen, die de toehoorders grieven of die vatbaar zijn voor kritiek.

35. In een vergadering moet men:
 - 1e. na de opening niet meer praten met zijn bureu,
 - 2e. luisteren naar den persoon, die aan 't woord is,
 - 3e. gedurende de rede aantekeningen maken van wat men zal vragen,
 - 4e. om na een rede 't woord te mogen hebben, daartoe toestemming vragen aan den voorzitter,
 - 5e. gedurende een debat steeds bij het onderwerp blijven, beschaafde taal bezigen, steeds sympathiek blijven kijken, niet te haastig spreken en elkaar niet in de rede vallen,
 - 6e. voor de pauze geen praatjes houden en niet rooken,
 - 7e. ingeval men genoodzaakt is de vergadering te verlaten, geruischloos en op de teenen loopen, voor 't geval men schoenen of sloffen gebruikt.

Op godsdienstige bijeenkomsten moet men niet spreken over dingen die in strijd zijn met de bedoeling van de bijeenkomst, bijv. over dobbelspel, tajoeb-partij, scabreuze dingen of festiviteiten. Ook in een moskee of kerk mag men niet over die dingen spreken.

36. Wanneer men een uitnoodiging krijgt tot 't bijwonen eener openbare ver-

gadering dan moet men, indien men niet komen kan, berichten waarom men aan de uitnoodiging geen gevolg kan geven, vooral wanneer men zelf bestuurslid is.

De uitgenoodigden moeten er voor zorgen niet te laat op de vergadering te komen. Komt men te laat, dan neemt men geruischloos plaats en luistert naar den persoon, die 't woord voert.

Bij een bioscoopvoorstelling, wajangvoorstelling of andere openbare vertooning blijve men op zijn plaats. Wil men zijn plaats verlaten, dan moet men die door een teeken bezet houden. Nieuw aangekomenen moeten voor ze plaats nemen goed kijken, of de plaats, die ze innemen willen, inderdaad onbezet is. Zulks doet men ook in een spoorwagen.

37. Wanneer wij aangesproken worden door een vreemdeling, dan moeten wij goed wikken en wegen in wat voor taal (krama of Maleisch) wij ons antwoord moeten geven. Aan den anderen kant moeten de vreemdelingen ook voorzichtig zijn met hun vragen en den aangesprokene niet grieven door ngoko te spreken. Wel kennen de meeste vreemdelingen de kramataal niet goed, maar zij moeten in elk geval toch trachten om die taal, hoe gebrekkig ook, te bezigen.

38. *Nationale kleederdracht.*

Evenals andere volken bewijzen wij onze eer tegenover andere niet alleen door woorden of ons doen en laten, maar ook door onze kleeding. Om hulde te betuigen gebruiken wij gewoonlijk onze nationale kleederdracht. Onze nationale kleedij is niet alleen ontstaan doordat ze een uiting is van onzen smaak, maar ook doordat ze in verband staat met onze kunst en onze toestanden. Vervangen wij onze eigen kleederdracht door die van een ander volk, dan zal de laatste in strijd zijn met onzen goeden smaak en ons kunstgevoel. De overname van pantalon en schoenen zal de waarde van de kris en de batikunst schaden en het uitvoeren van den Javaanschen

dans bemoeilijken en ontsieren, terwijl men dan geneigd is om den Europeeschen dans te beoefenen. Dit laatste kan tot gevolg hebben de verwaarloozing van onze muziek. Hebben wij de kleederdracht en de kunst van een ander volk overgenomen en is ons gevoel voor onze eigen kleederdracht en kunst eenmaal verdrongen, dan zullen wij beseffen, hoe ondoordacht wij gehandeld hebben. Voordat wij de kleederdracht of de kunst van een ander volk overnemen, moeten wij eerst goed wikken en wegen of dat ons geen nadeel zal berokkenen. Wil men iets overnemen, dan moet men datgene wat men overneemt in overeenstemming brengen met het denken en voelen van zijn volk. Verder moet men, om met den tijd mee te kunnen gaan, zijn eigen kunst, zeden en gebruiken wijzigen zonder echter de kern er van geweld aan te doen.

39. Zoo is het gebruik van lepel en vork bij het eten geen Javaansche gewoonte. Maar wij kunnen dat gebruik best overnemen, vooral waar lepels en vorken ons toch niet veel kosten.

40. *Het opstellen van uitnoodigings- en andere brieven.*

Een brief dient tot plaatsvervanger van den verzender. Men moet er daarom heel voorzichtig mee zijn. Op het adres mag men geen vergissingen maken met den naam, titel en rang van den geadresseerde. Wanneer de brief bestemd is voor een mindere in rang of ouderdom, moet de afzender zijn handteekening in het midden er van zetten. Is hij bestemd voor een meerdere in rang of ouderdom, dan moet de handteekening in het onderste derde deel staan. Verder moet men voorzichtig zijn met:

- a. het gebruik van de drie verschillende pada's aan het begin van den brief, nl.: de pada loehoer (𑄂𑄃𑄆), de pada madya (𑄂𑄃𑄇) en de pada andap (𑄂𑄃𑄈),
- b. het opschrijven van den datum,
- c. het gebruik van de adeg-adeg en met

de lengte en breedte van de ruimte voor den inhoud van den brief,

d. het opstellen van de adangijah (hoofd van den brief),

e. het verschil tusschen enveloppe en briefpapier, en

f. den opzet van de zinnen overeenkomstig den rang en ouderdom van den geadresseerde.

Is men klaar met het schrijven, dan moet men den brief overlezen en nakijken of men geen fouten heeft gemaakt.

Ik zal 't hier alleen hebben over de particuliere brieven en niet spreken over dienstbrieven, waarvan de vorm bepaald wordt door de kantoorhoofden.

In het dagelijksche leven onderscheidt men drie soorten; serat kintoenan (brieven die mededeelingen van allerlei aard bevatten), serat kitir (brieven, die kort en bondig en alleen bestemd zijn voor vrienden) en serat oelem-oelem (uitnoodigingsbrieven).

Voor serat kitir kan men elk papier gebruiken, dat men bij de hand heeft, mits het niet vuil is en er geen scheuren in zijn, en daar zulke brieven meestal geen geheimen bevatten, mag men ze naar believen open of gesloten verzenden. Maakt men geen gebruik van enveloppen, dan moet men de serat kitir in een èblèk (portefeuille) doen. Nog beter is het, wanneer men voor het geven van een kitir gebruik maakt van klapleien, die nu eenmaal voor dergelijke doeleinden bestemd zijn.

Voor serat kintoenan moet men gebruik maken van briefpapier, dat nog heel moet zijn. Breedte en dikte van briefpapier en enveloppe moeten in overeenstemming zijn met rang en ouderdom van den geadresseerde en den afzender.

De ruimte tusschen de regels en den rand van den brief moet behoorlijk zijn. In brieven voor gelijken in rang of ouderdom moet de afstand van de regels tot den rand $\frac{1}{4}$ en in brieven voor meerderen meer dan $\frac{1}{4}$ van de lengte van den brief zijn. Het adres van superieuren moet in de onderste helft van de enveloppe staan, maar dat van gelijken of minderen mag ook een ge-

deelte van de bovenste helft van de enveloppe beslaan.

Ik zal hier geen voorbeelden geven van den vorm van serat kintoenan, die zijn genoeg te vinden. Gelijk boven reeds gezegd is, is de brief de plaatsvervanger van den verzender. Wanneer men niet de noodige voorzichtigheid betracht, loopt men kans de regels der wellevendheid aan te tasten, wat zeker onaangename gevoelens te weeg kan brengen. Het komt maar al te dikwijls voor, dat men zich na de ontvangst van een brief ontstemd voelt, alleen omdat de brief niet in volmaakten vorm is geschreven. Zelfs kan het gebeuren, dat men geen gevolg kan geven aan een uitnoodiging, omdat de uitnoodigingsbrief niet fatsoenlijk genoeg is of omdat de brief bezorgd wordt door een persoon, die bij het aanbieden van den brief de gewenschte manieren niet in acht heeft genomen.

Van de drie soorten brieven zijn de uitnoodigingsbrieven het moeilijkst om op te stellen, want ze moeten dienen om den uitgenoodigde en diens vrouw met genoeg aan de uitnoodiging gevolg te doen geven. Opdat degene, die den uitnoodigingsbrief ontvangt, zich voldaan zal voelen, moet de brief in welgekozen en treffende woorden geschreven zijn.

Volgens de eischen van den nieuwen tijd moeten de uitnoodigingsbrieven duidelijk gedrukt en het briefpapier fatsoenlijk en fijn zijn. De menschen uit den middenstand gebruiken gewoonlijk uitnoodigingsbrieven, die wat het papier betreft overeenkomen met de gewone briefkaart, en die in enveloppen worden verzonden. In overeenstemming met de Javaansche wellevendheidsvormen, moeten de inviatie's, die per post of door een bode verzonden worden, slechts bestemd zijn voor gelijken of iets hooger van rang. Invitatie's aan zeer hooggeplaatste personen of edelen moet men, indien het niet lastig is, maar zelf komen brengen.

Het inviteeren van lageren in rang slechts door hun namen op een lijst te zetten, zooals het eertijds gebeurde, is thans uit de mode; de tijd leent zich daartoe niet meer.

Het gebruik van uitdrukkingen, welke dienen om meerderen, gelijken of ondergeschikten eer te bewijzen:

1. De uitdrukking „*salam taklim*”.

Deze wordt gebruikt door een oudere tegenover een jongere bloedverwant. In sommige steden gebruikt men in plaats daarvan de uitdrukking. „*ingkang pandonga*”, althans wanneer de afzender veel ouder is dan de geadresseerde, of als de eerste bekend staat als een kundige oelama. Is de geadresseerde iemand buiten de familie, dan wordt hij in dit geval door den afzender als diens jongere bloedverwant beschouwd.

2. De uitdrukking „*ingkang taklim*” wordt ook gebruikt door een jongere tegenover een oudere, die in rang lager staat. Is de geadresseerde buiten de familie, dan wordt hij beschouwd als iemand binnen het familieverband, die in dezelfde omstandigheden verkeert als in sub 1. Staat de geadresseerde in rang of in geest hooger, dan moet men de uitdrukking: „*ingkang pangabekti*” gebruiken.

3. „*ingkang sembah soemoengkem*” wordt gebruikt in brieven van een jongere aan ouderen in de familie, b.v. aan een grootvader, etc. aan een goeroe; zoo ook van een tjarik, een mantri tot hooger van rang.

4. De uitdrukking „*ingkang sembah pangabekti*” wordt gebruikt in brieven van jongeren aan ouders of grootouders, van een vrouw aan haar gade, aan personen, die men eert en liefheeft, zooals men zijn ouders eert en liefheeft.

5. „*ingkang pangabekti*” wordt gebruikt in brieven aan ooms, oudere zwagers of oudere broers, die gëeerd dienen te worden.

6. De uitdrukking „*ingkang pandonga*” is toepasselijk in brieven aan kinderen of kleinkinderen, van een hooggeplaatste aan een jongere aanzienlijke, die nog in relatie staat; of ook aan menschen buiten de familie-band, die men echter als kind of kleindkind beschouwt.

7. „*inghang pangèstoe*” wordt gebruikt door hoogaanzienlijken tegenover lagere familieleden, door pandita's en oelamas' tegen hun kinderen of kleinkinderen, of hun leerlingen.

42. *Dankbetuigingen voor geschenken of verleende hulp.*

Hierbij bezigt men gewoonlijk verschillende uitdrukkingen, die in overeenstemming zijn met de rang of stand van den persoon, dien men bedanken wil. Volgens de oude traditie, heeft men de intellectueelen en rijken niet meegerekend. De tegenwoordige tijd eischt, dat aan intellectueelen en welgestelden eerbied betuigd wordt zooals ze waard zijn.

Met inachtneming van de eischen des tijds, zij het volgende m.i. genoeg:

1. De uitdrukking „*sembah noewoen*” wordt gebruikt door personen die laag van stand en kennis zijn, voor geschenken of verleende hulp van rasechte aanzienlijken, in stand en in geest.

2. Wanneer een laag persoon, bedoeld

in sub 1, een geschenk ontvangt van een aanzienlijke in stand en kennis (b.v. Een Ir, een Dr. e.d.) dan zou hij moeten gebruiken: „*noewoen sanget*”.

Zoo ook een jongere tot personen, bedoeld in sub 2.

3. De uitdrukking „*noewoen*”, gebruikt men t.a.v. gelijken, of van personen bedoeld in sub 1, van welgestelden en van prijaji's van lageren rang.

4. Wanneer rasechte edellieden, of personen bedoeld in sub 2 dank willen betuigen aan menschen, die ver in rang verschillen, dan zou het voldoende zijn om het woord „*neda narima*” te gebruiken.

5. „*banget panarimakoe*” zou gebruikt moeten worden door rasechte edellieden, hooggeplaatsten of hooggeleerden, jegens personen bedoeld in sub 1.

6. Het woord „*trima kasih*” houdt het midden in tusschen „*neda narima*” en „*noewoen*”; wanneer het gebruik van een van de beide laatsten nog twijfelachtig is, moet men maar de uitdrukking „*katrima kasih*” bezigen.

RAPPORT

uitgebracht door de door het Bestuur van het Java-Instituut
ingestelde Commissie tot beoordeeling van gedurende het
jaar 1929 verschenen Javaansche boekwerken.

Na zorgvuldige lectuur van hetgeen in 1929 verschenen is, heeft de Commissie besloten een prijs toe te kennen aan het boekwerk:

„Botjah ing Goenoeng”

geschreven door Mas Soeratman Sastrodi-
hardjo te Kedoengbanteng (Soerakarta),
uitgegeven door het Kantoor voor de
Volkslectuur in 1929.

Omtrent den inhoud van bedoeld boek-
werk deelt de Commissie het volgende
mede:

Het boek is geschreven met de bedoeling
om aan Jav. kinderen in hun vrijen tijd iets
te lezen te geven. De verhalen zijn dan ook
heel kort gemaakt, taal en stijl zijn eenvou-
dig, juist zooals de kinderen in het Solosche
onder elkaar spreken.

Enkele woorden en uitdrukkingen, die
aan de taal der Oostelijke burenen doen den-
ken, mogen worden genoemd:

nggelak radja kaja. (bz. 9. regel 27 v. b.)
dipidih djempolan („ 11. „ 6 v. b.)
tjobeké pating

kloewer („ 10. „ 29 v. o.)
dèk èsoek („ 26. „ 23 v. b.)

Ook komen er woorden en uitdruk-
kingen voor die door Jav. dessakinderen
niet worden gezegd, z.a.

Bagoes, akoe dak (bz. 8. regel 26 v. o.)
O, ja betjik, kana („ 9. „ 21 v. b.)
Mestil („ 42. „ 22 v. b.)

ze zijn van vreemden oorsprong en worden
alleen door die kinderen gesproken, die
omgang hebben met vreemdelingen.

Een zin als: „Tjah badog banget koewi”,
tjelatoené Darmadi karo sadjak goemaib.
„Tjah klas II wé bisa”, behoort in het

Javaansch als volgt te worden gecon-
strueerd: „Tjelatoené Darmadi karo sa-
djak goemaib, mangkéné:

De grappen blijven steeds binnen de
perken van de wellevendheid, doch hebben
niet altijd de gewenschte uitwerking. Dit
mag den schrijver echter niet te veel wor-
den aangerekend, aangezien voor het ma-
ken van grappen, die inderdaad grappig
zijn, en die toch aan de eischen van welle-
vendheid en kieschheid voldoen, zekere
gave noodig is. Ze kan worden ontwikkeld,
doch niet aangeleerd.

Alle voor- en nadeelen tezamen genomen
komt de Commissie tot de conclusie, dat
het boek als kinderlectuur zeer goed vol-
doet. Het verschijnen van zulk een werk
mag zeker als een aanwinst worden aange-
merkt.

Er worden op het oogenblik heel veel
werken in proza geschreven, waarvan taal
en stijl getuigen van een ernstige poging van
den schrijver om goed werk te leveren,
doch die niet graag worden gelezen omdat
de taal onbegrijpelijk is.

„Botjah ing goenoeng” vormt hierop
gelukkig een uitzondering.

Naar aanleiding van het bovenstaande
stelt de Commissie aan het Bestuur van het
Jav. Instituut voor aan den schrijver van
dit werk een belooning toe te kennen
van f 50.—.

Wetevreden, 19 December 1930.

De Commissie voornoemd:
POERBATJARAKA.
DWIDJOWIJATA.
SASTRAWIDJANA.

BOEKBESPREKING.

PRACTISCHE HANDLEIDING VOOR HET AANLEEREN DER MADUREESCHE TAAL, door P. PENNINGA en H. HENDRIKS. (*Tweede herziene en vermeerderde druk. Uitgave: G. C. T. van Dorp & Co., Semarang.*)

Het doet den Madoerees weldadig aan om onder het steeds aangroeiend aantal Maleische, Javaansche en Soendaneesche werken en werkjes, welke den Vreemdeling ten dienste staan voor de beoefening van die talen, ook enkele Madoereesche werkjes te zien verschijnen. Tot dusver heeft de Madoereesche taal in de belangstelling der taalbeoefenaars nog geen plaats kunnen veroveren naast haar zusters talen, voornamelijk: Maleisch, Javaansch en Soendaneesch. Schuiven zich meer en meer Indonesische talen als het Atjehsch, Bataksch, Menangkabausch en nog eenige andere in de studiesfeer der intellectueele wereld, toch blijft de aandacht dier wereld ten opzichte van de Madoereesche taal even afwezig of even latent. Zelfs is het de Instelling ter bevordering van de kennis van Inlandsche talen en van de Land- en Volkenkunde in Nederlandsch-Indië niet gelukt ook het Madoereesch in haar lesrooster op te nemen.

Dat het Madoereesch zulk een lot is beschoren, vindt wellicht zijn verklaring in de omstandigheid, dat het Madoereesche volk, zoo niet in alle, toch zeker in vele opzichten in zeer nauw verband staat met het Javaansche, en in zake taal, zeden en gewoonten, beschaving, Godsdienst, in archaeologisch opzicht enz. niet genoeg nieuwe gezichtspunten aan het onderzoekend oog der deskundigen biedt, zoodat men ten slotte meent Madoera wel gerust links te kunnen laten liggen. Dit is zeker een der pijnlijke gewaarwordingen, die men krijgen kan door zich in de ommiddellijke omgeving van een grootheid te bevinden. Het zinkt in het niet, zooals het onder een lamp immer donker is.

De belangstelling van bepaalde zijde voor Madoera, omdat dit eiland naar verluidt soldatenvolk met uitstekende eigenschappen levert, blijkt niet voldoende fascineerend te zijn om de *algemeene* belangstelling voor dit eiland en zijn bevolking te wekken.

In één opzicht alleen behoeft Madoera wellicht niet zoo somber gestemd te zijn, nl. over het leven van werkvolk aan de landbouwondernemingen in den Oosthoek. In alle toonaarden hoort men het Madoereesche volk roemen om zijn arbeidzaamheid, arbeidskracht, soberheid, trouw en openhartigheid. Nog wijs ik op een andere groep van menschen, wier belangstelling voor Madoera voortspuit uit hogere overwegingen, nl. diegenen, die Madoera beschouwen als een bekeeringsobject.

Er ligt nu een boekje voor mij, geschreven door mannen uit die laatste groep, een tweede druk reeds, getiteld: *Practische handleiding voor het aanleeren der Madureesche taal, met aanwijzing voor de uitspraak en woordleer; benevens een aantal leesstukjes, verzameld met medewerking van Mas Wignjo Ami Darma, Inl. Hoofdonderwijzer, om de taal eenigszins in haar constructie te leeren kennen*, door P. Penninga, sub-agent van het Britsch en Buitenlandsch Bijbelgenootschap en H. Hendriks, Zending-leeraar onder de Madureezen.

Ik herhaal: het doet den Madoerees weldadig aan om de verschijning van zulk een werkje, als blijk van belangstelling voor zijn taal, te zien. Met een dankbaar gevoel neem ik het zoo lang in handen als mijn dagelijksche bezigheden me zulks toelaten.

Laat ik direct beginnen met te zeggen, dat de opzet van het boekje wel te apprecieeren valt. De samenstellers verdeelen de Madoereesche taal in haar verschillende dialecten, om daarna over te gaan tot de spelling, aanwijzingen over het verband van de Madoereesche taal met het Javaansch of Maleisch, waarbij ook gewezen wordt op de zoogenaamde geaspireerde medeklinkers, waarvan de uitspraak voor beginners eenige moeite veroorzaakt. Als de samenstellers de drie taaltrappen (taalvormen): *bhāsa endjā' ijā*, engghi enten en engghi bhoenten (laag, midden en hoog-vorm) behandeld hebben, gaan ze over tot de behandeling van het bezittelijk achtervoegsel *na* in het Madoereesch — d.i. volgens de samenstellers het Bangkalansch en Pamekasansch — tot welk dialect ze zich dan ook verder meenen te moeten beperken, aangezien het naar hun meening toch het meest gesproken Madoereesch is. Daarna komt aan de beurt het alfabet met de uitspraak, en verder achtereenvolgens: stamwoorden en afgeleide woorden, subjectwoorden of zelfstandige naamwoorden, telwoorden of getallen, bijwoorden, voorzetsels, voegwoorden, tusschenwerpsels, tegenstellingen, tijdsbepalingen, lijst van voor-, achter- en tusschenvoegsels, lettergreepverdeling, reduplicatie en woordherhaling, sluitletters en klankverwisseling.

Men ziet dat aan het grammaticale gedeelte van de behandelde stof veel aandacht is geschonken (pags. 2 — 34); hierna komen dan de in den titel aangekondigde leesstukjes (pags. 34 — 69).

Ten slotte treft men in het boekje aan: Spelling, Taalsoorten en Spelling-overgang in het Madureesch, door wijlen H. Hendriks. Uit- en bijgewerkt door P. Penninga, wat in hoofdzaak

52

tero ngalaqa péséna polé, pepétong soko ébāng sé malemma épobui.

Adul! Ampon élang sadădjă èpamosna klabăn dukon. Èsaré sabrătana maq taq étemo.

Dinéng padă pléman ango-ngoan klabăn tjéq sedina amargă ampon padă étjo-kotjo biq dukon kjaé Langsep panéka.

Lezer, wat is Uw gewaarwording bij het lezen van het bovenstaand stukje? De mijne is deze: het zijn zeker Madoereesche woorden, die, hoewel schots en scheef naast elkaar geplaatst, een verhaal moesten vormen. De draad van het verhaal laat zich gelukkig nog volgen, doch taalkundig is het haast een aaneengeschakelde reeks van zonden tegen de taalconstructie in al hare geledingen, van vergeeflijke tot onvergeeflijke toe. Het is net iemand, die, na een of twee keeren een vioolles te hebben bijgewoond, ernstig meent een concert te kunnen geven. En hij doet het ook. U bent dan even als ik een der hoorders op den concertavond. Wellicht is dit een beter beeld van mijn gewaarwording.

Verder (pag. 45) is een model van een brief afgedrukt woord voor woord en ongecorrigeerd ontleend aan het in de onderwijzerswereld bekende „Tjarakėnan III”, samengesteld door M. WIGNJOAMIDARMO. Het is leesbaar. Op pagina 51 daarentegen is nog eens een brief uit bedoeld werkje in zijn geheel ongewijzigd overgenomen, op enkele woorden na. Een correctie is dus aangebracht. Doch juist die correctie verraadt de capaciteit van den corrector. De brief, die

vóór de correctie wel gaaf te noemen was, is nu niet meer dan een belachelijk stukje.

Resumeerend meen ik het volgende te mogen zeggen:

dit werkje, mits herzien en bijgewerkt door een deskundige hand, is voldoende te noemen om den leek een beeld in grove lijnen van de Madoereesche taal te geven;

de gevolgde spellingswijze vertoont naast vermoedelijke voordeelen zeer vele nadeelen, waardoor het beeld van de uit te spreken woorden erg vaag wordt;

de leesstukjes behoeven een grondige herziening.

Tot slot moge ik den lezer er op attendeeren, dat de samenstellers van dit werkje ook zin voor humor hebben. Dit werkje toch is ingeleid met het volgende (woordelijk):

„Toen de talen rond gedeeld werden, sliep de Madurees. En toen hij wakker werd, waren ze al verdeeld. Om toch wat menschelijk voor den dag te komen, hebben zijn bureu hem wat geleend. Wat Javaansch, Maleisch, Sundaneesch en Bali-neesch. Dan heeft hij er zelf wat bij gefabriceerd, en hij heeft wat overgenomen van het Arabisch, Portugeesch en Hollandsch. En dat is nu Madureesch”.

Ik laat het zoo als het is. Ik hoop alleen maar, dat, toen de samenstellers dien aanhef van de inleiding van het boekje neerschreven, zij niet de gedachte gekoesterd hebben: Een vroolijk gestemde lezer is ontvankelijk!

HANDLEIDING MET WOORDENBOEK TOT DE
BEOEFENING DER MADOEREESCHE TAAL, door
W. J. ELZEVIER STOKMANS en J. C. P. MARINISSEN.
(Tweede druk, uitgave N. V. Boekhandel en Drukkerij
v/h H. van Ingen, Soerabaja 1930).

In het voorbericht bij den 2en druk zegt de Uitgeefster van dit werk o.a.: „Het bleek ons, dat „de Madoereesche tekst van de eerste uitgave van „dit werk, niet geheel met de practijk in overeenstemming was. Wij vonden den Heer Raden „Mohamad Safioedin alias Raden Wirjowidjojo „Hoofd der O. I. School der 2e klasse No. 1 „te Bangkalan (Madoera) *) bereid dezen nieuwen „druk geheel te herzien en aan te vullen”.

Ik heb niet het genoegen gehad den eersten druk van dit werk onder oogen te krijgen. Wat den tweeden druk betreft, vooral het eerste hoofdstuk — Spraakkunst — munt uit in helderheid en beknoptheid zonder echter onvolledig te zijn, en zonder de pretentie om „geleerd” voor den

dag te komen. De samenstellers zijn punktuee in hun formuleering en sober in hun bewoordingen. Het werk is daarom zeer overzichtelijk en aangenaam leesbaar. De samenstellers behooren niet tot die menschen, die een tijdje in Madoereesche streken vertoeft hebbende, in den waan verkeerden, dat zij de taal van die streken goed kennen en dus meenen zich het recht wel te kunnen aanmatigen om in de gauwigheid een handleiding tot de beoefening van die taal samen te stellen, waarin zij daarbij een eigen, maar tevens een gewaagde, opinie omtrent een en ander aankondigen, met het fatale gevolg, dat die handleiding niet blijkt te beantwoorden aan het doel, waarvoor ze is samengesteld.

Elzevier Stokmans, Marinissen en Wirjowidjojo zeggen b. v. omtrent uitspraak en spelling het volgende: „Zuiver Madoereesch spreken is „ontegenzeggelijk moeilijk en die taal dusdanig

*) Thans is de Heer R. Mohamad Safioedin alias R. Wirjowidjojo Madoer. Taalonderwijzer aan de Mosvia te Probolinggo.

„te schrijven, dat ze, geschreven, met de uitspraak „overeenkomt, heeft ook natuurlijke bezwaren”.

„Vandaar dat onze spelling zooveel mogelijk „is gericht naar jarenlange ondervinding in het „spreken”.

Het heele boek ademt dezen toon van voor-zichtigheid. Wat de spelling aangaat, deze wijkt heel weinig af van de in Gouvernementsscholen gevolgede.

Verder houdt dit werk in:

Woordenlijst, welke een belangrijk deel uitmaakt van het geheel;

Spreekwijzen, waarin het geleerde in toepassing wordt gebracht en ten slotte *Samenspraken* over alles en nog wat, zonder eenige onderwerpen bepaald te behandelen.

In het geheel beslaat het boek 202 pagina's octavo, op goed papier en met duidelijke letters gedrukt.

De bekende spreekwijze dat niets op de wereld volmaakt is, is echter op dit boek ook van toepassing. In de eerste plaats mis ik in dit boek een *errata*. Drukfouten zijn in alle boeken te vinden, doch in dit soort boek, een handleiding tot beoefening van een taal, kan men een *errata* moeilijk ontberen, vooral als de fouten zich niet beperken tot enkele onschuldige. Eenige er van mogen hieronder volgen: Sala nengkong ta' ngen-neng djhădhă (in plaats van djhăghă, opstaan). Verder: lossen, ontladen, abhoenghar (in plaats van abhoengkar pag. 95) — moeite, karangsara'an (in plaats van kasangsara'an, pag. 98) — neurien, arengseng (in plaats van areng-reng, pag. 101) — nemmor (i. p. v. nemmo) tjalaka', djhă' endi (i. p. v. djhă' endi) — na'-kanna' (i. p. v. na'-kana') — sapollo (i. p. v. sapolo) — èlabbhās (i. p. v. èlabhās) — Băli polè' (i. p. v. Băli polè).

Voorts moge gewezen worden op onnauwkeurigheden, waarvan ik enkele hieronder laat volgen:

Samenstellers schijnen in zake meervoud of verzameling van dezelfde voorwerpen aan de herhaling van het woord de voorkeur te geven als: djă-mèdja (tafels), tja-katja (spiegels), rat-sorat (brieven), hetgeen in het Madoereesch niet *altijd* moet. Een niet herhaald woord kan in een zin gebezigd, heel goed een meervoud aangeven. Op meerdere plaatsen is die herhaling van woorden aangetroffen, waar het naar mijn gevoel niet hoeft, zoodat de zinnen daardoor min of meer stijf zijn. Pèssè rèja èkabelliă djhăran kan heel goed worden omgezet in : Dit geld gebruik ik om een paard ... (*paarden*) ... te koopen, pag. 7. Op de markt, o jé, geen gebrek aan allerlei soort van bloemen, rottingmatten, lijnwaad, bultzakken, er is van alles, is op pag. 180 vertaald: E pasar, pyal pyal ta' korang bhāng-kembhāng, taj-lantaj, laboen, sor-kasor, sabhārāng bādă. In deze vertaling lijkt mij herhaling geheel overbodig.

Mogelijk gebaseerd op die fictieve meening is napè-napè in de vraag: Bādă napè-napè man? (Is er iets, man?) te verklaren; daarop wordt geantwoord: Bhoenten ta' panapa. (Neen, niets). In dien vorm is deze vraag niet gebruikelijk. Men zegt in den regel Bādă napè, man? Bhoenten, tadă' pa-panapa. Er komt dus wel een verdubbeling, maar niet in de vraag, wel in het antwoord. (In het Javaansch zegt men in dat geval ook: Boten, boten wonten poenapa-poenapa, of in het Maleisch: tidak ada apa-apa).

Grappig — althans in mijn oor klinkt het achtervoegsel èpon (het Jav. *ipoen*) in: kaelă-èpon, sampèjannèpon. Inderdaad kent het Madoereesch het beleefd aanhechtsel èpon, doch men maakt daarvan een minder rijkelijk gebruik dan in het Javaansch, en beslist niet in kaelă-èpon, sampèjannèpon. Op pag. 15 staat: Sapa sè èdhi-kanè dhin Bădhăna, bă'na? Èngghi, kaelă-èpon. (Wie is er bij den wedana geroepen, jij? Ja, ik). *Sampèjannèpon* èdhi-kanè bădhăna. (U wordt door den wedana opgeroepen). Dimma monjèna tabbhoeān? Vanwaar (*waar* lijkt mij beter toe) het geluid van de gamelan? È tjompo'na *Man Ebbhing-ngèpon*. (In Paq Ebings huis).

Ook klinkt mij vreemd: korang samèngghi' = op een na, pag. 99, gelukkig volgt onmiddellijk daarop de juiste uitdrukking: korang sabighi, korang sètong.

Gij en U worden vertaald nu eens met bă'na (Jav. koewé) dan weer met dhika, sampèjan of pandjhennengngan (Jav. dika, sampèjan of pandjenengan). Het ware beter dat men in de vertaling van deze persoonlijk voornaamwoorden vastheid betrachte, vooral in voorbeelden, waar mede men wenscht te laten zien de verschillende taallagen: bhăsa endjă' ijă, engghi enten en èngghi bhoenten (ngoko, madya en krama) pag. 173.

In het gebruik van krama-woorden struikelt men wel eens: Sopadjă onènga djhă' ta' èparèngngaghi sareng kaelă. (Opdat hij wete, dat ik het niet toesta). Er zijn twee gevallen mogelijk of men spreekt over zijn meerdere of over zijn mindere. In het eerste geval zegt men niet (over zich zelf) ta' èparèngngaghi, maar ta' èatorraghi; in het tweede geval zegt men: ta' èbăghi bi'.

Het is mij verder niet bekend, dat het woord *sakabān*, het krama-woord van pa'-empa', vier, is.

Er zijn voorts enkele dingen, die mij bepaald foutief voorkomen. Helpt toch allen wat! Padă tolongè, ral (pag. 180). Het lijkt mij beter toe: Kassa, ra, atalong kabbhi! Padă tolongè toch wijst m.i. hierop, dat degenen, die geholpen moeten worden vele (meer dan een) zijn, terwijl atalong in dat verband geroepen wordt tot vele menschen, welke men in staat acht om hulp te verleen. Foutief is ook: deze jonge juffers hebben kuren = Na-nona rèja ella padă abhăkalan kabbhi. Want abhăkalan kan geen andere

beteekenis hebben dan: verloofd zijn, een bhākal (een verloofde) hebben. Man en vrouw zijn even morsig = Lakè' binè' paḍā agāroenggoeng. Morsig is kaṭomo, djhebbhā, tjarokong, en agāroenggoeng is brommend zijn ontevredenheid, onvoldaanheid luchten. Ik weet niet of er hier misschien een of meerdere zinnen zijn uitgevallen of dat er in plaats van morsig morrig had moeten staan, een correctiefout dus.

Tenslotte wijs ik op het gebruik van het achtervoegsel *na* in deze Handleiding. Volgens het spraakgebruik — althans op het eiland Madoera zelf — wordt dit steeds *verzacht* gebezigd, onverschillig of de voorgaande letter een sterke of een zachte klank heeft. Hierop is trouwens ook gewezen door den eminenten kenner van het Madoereesch, Kiliaan, in zijn Spraakkunst. Weliswaar kent het Soemenepsch dialect — doch niet uitsluitend — het verscherpte *na*; daarnaast kent het ook wel het verzachte, en dit laatste geldt zelfs voor beschaafder.

In deze Handleiding treft men naast het verzachte: gheḍḍhāṅ kolobhān (gekookte pisang), notobhi (bedekken), bhālākkadhān (slechts, maar), njokobhi (het ontbrekende aanvullen), sèksèghān (sèksèk = afsnijden), pasoradhān (brievenbesteller), njerrebbhi (serrep = ingaan, indringen van vloeistof), èngeddhān (kunnende veel en lang onthouden), ook het verscherpte aan: kolopan (zooveen kolobhān), tjaṭettan (aanteekeningen), èlopotè (overgeslagen), ettjèta (de verf) enz.

Dit valt misschien niet meer dan als een slip of the pen te beschouwen. Doch voor mij per-

soonlijk is het des te merkwaardiger dat dergelijke onvastheden ook vaak aangetroffen worden in brieven, copy's enz., die ik van velen, ook van onderwijzers in den loop der jaren heb mogen ontvangen. Mogelijk kom ik bij gelegenheid op deze kwestie eens terug.

Met het bovenstaande hoop ik wel voldoende licht te hebben laten vallen op de kwaliteiten van deze Handleiding. Ontegenzeggelijk is het een boek van verdienste, hoewel het daarnaast ook zijn onnauwkeurigheden heeft. Doch deze zijn niet van dien aard; dat ze het geheel schaden. Men verlieze niet uit het oog, dat dit boek niet is een studieboek voor Oriëntalist; het is bestemd voor degenen, die door hun werk of om andere redenen in hun dagelijksch leven veel met Madoereesch hebben om te gaan, voor menschen dus, die direct van hun Madoereesche taalkennis practisch nut moeten hebben. Voor dit doel is het boek zeker warm aan te bevelen. Het zou m.i. nog in waarde stijgen, indien het ook gesprekken opnam, welke speciaal voor dit doel met zorg werden samengesteld. Met medewerking van leidende personen uit de cultures, B. B. en Justitie — men houde in het oog dat door de instelling van de Provincie Oost-Java vele Javaansche B. B.-ambtenaren die geen of onvoldoende Madoereesch kennen en in Madoereesche streken zijn geplaatst het boek noodig zullen hebben — zou de gewenschte stof zeer zeker wel te verkrijgen zijn.

R. AHMAD WONGSOSÉWOJO.